

Representatie van de Drentse veenarbeiders

**Een onderzoek naar het ontstaan van de representatie van
veenarbeiders in Drenthe aan het einde van de negentiende eeuw**

**Master Thesis
Sarah Siewert
0306320
Begeleidster: Christianne Smit
29 juni 2009**

Afbeelding titelpagina: Vincent van Gogh 'Plaggenhut' (1883)
<http://histoforum.digischool.nl/vangogh/hooegeveen.htm>, gezien op 29 april 2009.

Waar wij vandaan kwamen, daar was het graven nat. Dan voeren we uit, beugelen uit de bok, dan vol terug, het veen tot turf te drogen zetten. Maar omdat iedereen dat deed, werd het water steeds dieper, het werk zwaarder; vader kreeg de beugel al bijna niet meer binnen. De burenen begonnen weg te trekken, bij ons was het mijn opa die het 't eerste zei: "Hier is voor ons geen blijven meer."¹

---

¹ T. Rosenboom, *Publieke werken* (Amsterdam 1999) 7.

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Hoofdstuk 1. Beeldvorming en historiografie	5
§ 1. Beeldvorming van de provincie Drenthe en de veenarbeiders	5
§2. Het armoededebat; een historiografische beschouwing	9
Hoofdstuk 2. Beeldvorming en de geestelijkheid	12
§ 1. <i>Het morgenrood in de Drentse Venen</i> , Willem Jonker Jr	13
§ 2. <i>Evangelist in de venen</i> , Willem Braak-Hekke	17
§ 3. <i>De “Domeneer” van Turfland</i> , Willem de Weerd	19
Hoofdstuk 3. Beeldvorming in de arbeidsenquête	25
§ 1. De commissieleden	27
§ 2. De enquête	28
Hoofdstuk 4. Beeldvorming in de pers	44
§ 1. <i>Sociaal Weekblad</i>	45
§ 2. <i>Vragen des Tijds</i>	49
§ 3. <i>Morgenrood</i>	51
Conclusie	55
Literatuurlijst	58

Inleiding

‘De film der ellende rolt verder. Een eenzame keet in het veen: planken, of wat daarvoor doorgaat, en papier. Op een regendag is de woning haast onbereikbaar. Gezin: man, vrouw en acht kinderen, de oudste acht jaar, de jongste dertien dagen. De kinderen zijn thuis, geen kleren om naar school te gaan. Baby ligt in een bedstee van lompen’.² Dergelijke citaten kunnen moeiteloos voortgezet worden. Niets was de journalistiek in de jaren twintig van de vorige eeuw teveel om in geuren en kleuren te vertellen over de treurige situatie in de venen van Drenthe. Het leven van de veenarbeiders was synoniem geworden met armoede, plaggenhutten, achterlijkheid en drankgebruik. Er moest onder erbarmelijke omstandigheden heel hard gewerkt worden voor een schamel loon. De veenarbeiders kregen per definitie een slachtofferrol toebedeeld. Verschil of nuance tussen plaats en tijd werd nauwelijks aangebracht. Het leven was niet anders dan kommer en kwel. Het geijkte beeld van plaggenhutten waarin de arme en hongerige turfstekers woonden vormde het algemene beeld en werd als vanzelfsprekend aanvaard.

Recent onderzoek brengt in dit beeld enige nuances aan. Enkele historici hebben zich over de vraag gebogen in hoeverre er werkelijk sprake was van grote armoede onder de veenarbeiders in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Hierdoor is een grote discussie op gang gekomen, die veel stof heeft doen opwaaien. Deze controverse is weergegeven in de boeiende bundel *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw, Mythe of harde werkelijkheid* en geeft een goed overzicht van de verschillende interpretaties en visies van historici ten aanzien van het armoedevraagstuk. In het eerste hoofdstuk zal hier uitgebreid op in worden gegaan, omdat het armoededebat de achtergrond vormt waartegen het onderwerp van deze scriptie wordt afgezet. Gezien het feit dat hier al veel over geschreven en gediscussieerd is, zou het bijzonder lastig worden iets nieuws aan het licht te brengen. De totstandkoming van de extreem negatieve beeldvorming van de Drentse veenarbeiders is echter tot dusver onderbelicht gebleven, vandaar dat dit het

---

² M. Gerding, ‘De mythe van de veenarbeid. Het ontstaan van het negatieve beeld van het veenarbeidersleven’, in B. de Vries e.a. (red.), *De Kracht der zwakken: studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*. (Amsterdam 1992), 309-332, aldaar 309. Dit citaat is afkomstig uit het *Algemeen Handelsblad* van 1 februari 1926.

onderwerp van mijn scriptie vormt. Wie droegen bij aan de beeldvorming en wat werd daarmee beoogd?

De ontwikkeling van het negatieve imago van de veenstreek kwam tot wasdom na de Eerste Wereldoorlog, toen de markt voor turf volledig in elkaar stortte. De Drentse veenarbeiders kregen het zwaar te verduren door de hevige werkloosheid. Om de economie uit het slop te trekken werd door de Commissaris van de koningin, mr. J.T. Linthorst Homan, in 1921 het 'Comité van steun voor de noodlijdende arbeidersgezinnen in de veenstreken in Drenthe', afgekort tot het Centraal Algemeen Comité (CAC) opgericht. Bewust werd gekozen voor de term 'noodlijdend', aangezien gulle gevers zich wel eens konden bedenken wanneer zij hoorden dat het om veenarbeiders zou gaan.³

Dit comité had tot doel zowel lokale subcommissies als landelijke comités's op te richten. De lokale subcommissies richtten zich voornamelijk op de bedeling van dekens, kleding en schoeisel. Voedsel werd hoogst zelden uitgedeeld. De landelijke steuncomités's waren vooral in het westen enorm succesvol. Zij hielden liefdadigheidsvoorstellingen en inzamelingsacties. Naast de krantenartikelen hadden vooral de fotoreportages een enorme invloed. Geïllustreerde bladen als *De Prins* en *Het Leven* streefden ernaar het medelijden van de lezers zoveel mogelijk aan te wakkeren, zodat de liefdadigheidszin opgewekt werd. De Drentse venen werden op eenzelfde wijze beschreven als andere noodlijdende gebieden in Europa waar op dat moment de sympathie van de Nederlandse bevolking naar uit ging, zoals Oostenrijk en Hongarije. Het reeds bekende beeld van Drenthe als arm en achterlijk werd nu een actuele kwestie, met andere woorden, het werd een nieuwsitem. Vooral ook omdat de landelijke pers, zoals de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en het *Algemeen Handelsblad*, de veenstreek ontdekte en uitsluitend schreef op sombere toon.⁴

Op het eerste gezicht lijkt deze periode het meest interessant, echter de aanzet tot al deze negativiteit vindt haar oorsprong enkele decennia eerder. Aan het einde van de negentiende eeuw waren drie groepen in de samenleving hier verantwoordelijk voor. Ten eerste waren dat de geestelijken, zoals de in deze scriptie onderzochte dominees W. de

---

³ M. Wilke, *Voor den opbouw van Drenthe: vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951* (Groningen 2002) 69.

⁴ Gerding, 'De mythe van de veenarbeid. Het ontstaan van het negatieve beeld van het veenarbeidersleven', 312-313.

Weerd, W. Jonker en W. Braak-Hekke. Zij verrichtten zendingswerk in de Drentse veengebieden, om naar eigen zeggen de bevolking te beschaven. Alle drie de dominees hebben hun memoires opgeschreven en uitgegeven aan het begin van de twintigste eeuw. De nadruk in hun geschriften lag voornamelijk op het hevige drankmisbruik en de teloorgang van zedige gewoontes en gebruiken. De bevolking zou een ongebonden leven leiden aan de rand van de beschaving, wars van alle burgerlijke waarden en normen. De dominees spraken zelfs van een Drents Californië. Men vond er dan wel goud, bruin goud, maar van beschaving was nauwelijks sprake. Wie waren deze drie mannen, wat was hun achtergrond, hoe gingen zij te werk en waarom was opvoeding van de veenarbeiders van zulk een groot belang? Dit zijn de vragen die in het tweede hoofdstuk beantwoord zullen worden.

De veenarbeiders zelf droegen ook bij aan een negatief beeld. Vanaf 1880 waren er veel spontane stakingen in het noorden van Nederland, waarvan het oproer in 1888 de meest beruchte was. De veenbevolking was ontevreden over de lage lonen en de gedwongen winkelnering. Naar aanleiding van deze onlusten en de steeds slechter wordende werkomstandigheden in andere sectoren in Nederland, besloot de regering in 1890 tot een grote landelijke arbeidsenquête (Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890).⁵ Ook de veenderijen maakten onderdeel uit van de enquête. Enquêteurs reisden door de verschillende veenkoloniën in Groningen, Friesland en Drenthe en ondervroegen veenarbeiders, veenbazen maar ook middenstanders, onderwijzers en artsen over de woon- en werkomstandigheden in het veen, de arbeidsonrust en de mentaliteit van de veenbevolking. Vooral het vermeende drankmisbruik, de gezinsomstandigheden en de gevolgen van de vrouwenarbeid kregen bijzonder veel aandacht. De politieke achtergrond van de vier enquêteurs en de sociale kwestie speelden hierbij een essentiële rol. In hoofdstuk drie zal aan de hand van voorbeelden worden toegelicht in hoeverre de enquêteurs subjectief te werk gingen en wat voor beeld zij daarmee creëerden. Dit betekent overigens niet dat de verhalen en clichés niet waardevol zijn. Ze verwijzen immers allemaal naar de belevingswereld van

---

⁵ J. Frieswijk, *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Ljouwert 1989) 128.

de negentiende-eeuwers. Wat zagen reizigers, politici en dominees wanneer zij naar Drenthe reisden, wat werd er over verteld en tot welke gevolgtrekkingen kwamen zij?⁶

Als reactie op de stakingen en de enquête verschenen in de pers, zoals de tijdschriften *Sociaal Weekblad* en *Vragen des Tijds*, ook enkele artikelen die bijdroegen aan het ontstaan van de negatieve beeldvorming van de veenarbeiders. Interessant is om te zien hoe de fotografie zeer geschikt bleek voor het in beeld brengen van de armoede. Een vroeg voorbeeld hiervan was de reportage over de armoede in de Friese zuidoosthoek, gemaakt door F.M. Wibaut en gepubliceerd in *Morgenrood* in 1895. Ook de kranten de *Rotterdamsche Courant* en de *Asser Courant* deden verslag wanneer er weer eens sprake was van een oproer. Dit is het derde element dat een bijdrage heeft geleverd aan de totstandkoming van het negatieve imago. De vragen die hieruit voortvloeien zijn: wat voor bladen waren dit, wie waren de auteurs en op welke wijze deden zij verslag? Hoofdstuk vier heeft dit thema, de beeldvorming in de pers, tot onderwerp.

Bovengenoemde bronnen zijn al enkele malen eerder door historici bestudeerd. Probleem is echter dat hun onderzoeksresultaten nooit in relatie werden gebracht met de beeldvorming. Bovendien plaatsten zij hun verhaal niet tegen de politieke, economische en sociale achtergrond van de negentiende eeuw. Dit zou veroorzaakt kunnen zijn doordat veel 'regionale historici' zich met dit onderwerp hebben bezig gehouden. Hieronder worden historici verstaan die een grote affiniteit met een bepaalde regio hebben, zoals in dit geval vooral de provincie Drenthe. Hun doel was in eerste instantie te achterhalen 'hoe het werkelijk geweest is'. Probleem is dat, door de hevige discussie over de mate van armoede die daarop volgde, de achtergrond waartegen dit alles zich afspeelde verdween, en vaak gekleurd werd weergegeven. Het doel van deze scriptie is, ondanks de verscheidenheid van het bronnenmateriaal, een duidelijk beeld te scheppen van de totstandkoming van de negatieve beeldvorming, waarbij achtergrond, subculturen en beeldvorming in zijn algemeenheid facetten zijn die een belangrijke rol spelen.

---

⁶ Wilke, *Voor den opbouw van Drenthe*, 4.

Hoofdstuk 1. Beeldvorming en historiografie

‘Veenbewoners bezitten een fysionomie die deed denken aan varkens en kraaien, maar zo nu en dan verschijnt een figuurtje dat als een lelie onder de doornen is’.⁷

Deze woorden schreef Vincent van Gogh aan zijn broer in een van zijn brieven, toen hij van 11 september tot 5 december 1883 in Drenthe verbleef. Hier is al duidelijk sprake van beeldvorming, waarin de Drentse veenarbeiders op een negatieve manier gerepresenteerd worden. De tendens van deze negatieve beeldvorming heeft zich tot en met de jaren negentig van de twintigste eeuw doorgezet. Aangezien deze scriptie gaat over het ontstaan van beeldvorming, is het van belang de beeldvorming van Drenthe in zijn algemeenheid kort toe te lichten, om vervolgens over te gaan tot een beschrijving van het armoededebat dat naar aanleiding hiervan ontstond. Het ontstaan en de ontwikkeling van de beeldvorming heeft er immers voor gezorgd dat hedendaagse historici de veenarbeiders steeds vanuit een ander perspectief benaderden, wat uiteindelijk de felle polemiek over de ‘relatieve’ armoede tot gevolg had. Dit debat vormt de achtergrond waartegen deze scriptie is afgezet, waardoor een analyse hiervan niet mag ontbreken.

§ 1. Beeldvorming van de provincie Drenthe en de veenarbeiders

Drenthe betekende voor kunstenaars in de jaren tachtig het laatste gebied met een nog ruige ongerepte natuur en een ‘schilderachtige’ bevolking. In de drie maanden dat Van Gogh in Drenthe was, verbleef hij in Hogeveen, van waaruit hij verschillende tochten door het veengebied maakte. In het begin schreef Van Gogh over de mooie heide met schaapskooien, herders, plaggenhutten en turfshuiten. Steeds vaker echter beschreef hij de armoede en de veelal slechte leefomstandigheden van voornamelijk vrouwen en kinderen. De armoede greep de schilder steeds meer aan, waardoor zijn brieven somberder van toon werden. Zo schreef hij in een van zijn brieven aan zijn broer Theo van Gogh:

---

⁷ Geciteerd in: Wilke, *Voor den opbouw van Drenthe*, 32.

Ik zag superbe figuren buiten- treffend door een expressie van soberheid. Een vrouwenborst bijvoorbeeld heeft die beweging van zwoegen die lijnrecht het tegenovergestelde van volupté is, en soms als het schepsel oud is of ziekelijk, deernis opwekt en anders respect (...) Theo, als ik op de hei zo'n arm wijf met een kind op de arm of aan de borst, dan worden mijn ogen vochtig (...) het gaat door mij heen als ik zo'n arm figuurtje zie, koortsig en miserable, en dat mijn hart week wordt.⁸

Opmerkelijk is dat verschillende schrijvers en kunstenaars, zoals de Rotterdamse predikant Jacobus Kraandijk, de schilders van de Haagse School en de dichter S.Ebbinga Wubben-van Nes, in eerste instantie ook zeer positief waren over de provincie.⁹ Dit kwam door de herwaardering van woeste natuur halverwege de negentiende eeuw. Drenthe werd daarom met een nostalgische blik bekeken alsof het gebied een tegenhanger was van de rest van het 'geïndustrialiseerde en moderne' Nederland. Nederland onderging immers vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een sociaaleconomische transformatie. De industrialisatie nam toe en steden breidden zich verder uit. Door de ontwikkeling van een web van spoorwegen, stoomschepen en telegraafverbindingen veranderde de infrastructuur dusdanig, dat dit de basis vormde voor massamobiliteit en massacommunicatie. De infrastructurele ontwikkelingen leidden tot veranderingen op ruimtelijk en maatschappelijk gebied. Het tempo van het dagelijks leven versnelde, de leefwereld werd groter en de vertrouwde sociabiliteit verbrokkelde.¹⁰ Door deze ontwikkelingen kwam het gevoel op dat de natuur niet alleen beheerst, maar tegelijkertijd gekoesterd en bewaard moest worden. Dit wordt ook wel de paradox van Mauve genoemd.¹¹ Anton Mauve was een schilder, wonend in Den Haag, die vaak de natuur inging en het schilderen van het traditionele Hollandse landschap tot zijn hoofdonderwerp maakte.

---

⁸ J. Hulsker, *Vincent van Gogh. Een leven in brieven* (Amsterdam 1980) 193-194.

⁹ Wilke, *Voor den opbouw van Drenthe*, 24-29.

¹⁰ A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006) 14-17.

¹¹ R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 1999) 141-142.

Waar Drenthe dus eerst werd gezien als een soort tegenhanger van dit moderne geweld, kwam daar aan het einde van de eeuw verandering in. De oorzaak hiervan lag in het feit dat vanaf de jaren tachtig de veengebieden in de zuidoosthoek langzaam meer aandacht kregen. Turf bleef ondanks de opkomst van de steenkool een belangrijke rol als brandstof vervullen, waardoor werd overgegaan tot intensieve ontginning in de veengebieden van Zuidoost-Drenthe. Drenthe werd niet meer gezien als één provincie, maar opgedeeld in twee delen; een zand- en een veengebied. Het gevolg was dat de bevolking ook op twee verschillende manieren gekarakteriseerd werd. Boeren op het zand zouden de oorspronkelijke Drentenaren representeren: Saksisch van oorsprong, levend volgens oude tradities. De bevolking in het veen was daarentegen voor een belangrijk deel afkomstig uit Friesland, Groningen of Duitsland, waardoor ze niet de verbondenheid met de omgeving bezaten zoals die aan de bevolking op het zand werd toegeschreven.¹² De veenstreek werd vergeleken met een grensgebied en de veenarbeiders werden gezien als iets exotisch, als andere bewoners van een inlandse kolonie. Mijns inziens is dit het begin van de negatieve stereotypering van de veenarbeiders.

Het is moeilijk te onderzoeken hoe verschillende subculturen in Nederland en in het bijzonder de Drentse veenarbeiders geanalyseerd, omschreven en bekritiseerd werden. Hoe vormde het overige deel van Nederland een beeld over Drenthe? Met 'overig deel' worden de inwoners van de rest van Nederland bedoeld, dus niet alleen kunstenaars en schrijvers. In het boek *Images of the nation, Different meanings of dutchness, 1870-1940* schetst de historicus R. op den Camp een interessant beeld hoe er gedacht werd over de provincie Limburg in de eerste helft van de negentiende eeuw. Hoewel er verschil is in de waardering van Limburg in vergelijking met de beeldvorming van de provincie Drenthe, is er toch een overeenkomst. Het blijkt dat men in het westen van het land Limburg met argwaan bezag. Limburg zou on-Hollands zijn vanwege zijn vermeende Bourgondische karakter, het katholicisme en het gebruik van niet-Nederlandse talen voor dagelijks gebruik onder de elite. Keer op keer waarschuwden pers en politici voor het onbetrouwbare karakter van de Limburgers. Zij zouden meer

---

¹² D. van der Haer, 'De vervening vanaf 1850', in M. Gerding (red.), *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Amsterdam 1989) 109-156, aldaar 109.

sympathie voelen voor de opstandige Belgen dan voor de eigen landgenoten die hun eigenlijk wezensvreemd waren. Pas wanneer Limburg een gedeelde geschiedenis met het noorden zou hebben, kon het als een deel van de Nederlandse natie beschouwd worden. Zulke voorstellingen van regio's hebben in belangrijke mate het nationale zelfbewustzijn aangescherpt, aldus Op den Camp.¹³ Ook Drenthe kan aanspraak maken op een aparte status. Er blijkt eenzelfde soort mechanisme werkzaam te zijn als Op den Camp voor Limburg beschrijft. Bij Drenthe wordt het beeld echter niet bepaald door een vermeende politieke onbetrouwbaarheid of door een andere godsdienst, maar door het verschil in natuur, bevolking en gewoontes in vergelijking met de rest van Nederland. Drenthe is turf, jenever en achterdocht, een land vol heide, zand, schapen en hunebedden.¹⁴

Het is van belang om de representatie van de provincie Drenthe, en in het bijzonder de veenarbeiders, af te zetten tegen de politieke achtergrond aan het einde van de negentiende eeuw en dan met name de sociale kwestie. Met sociale kwestie wordt het vraagstuk bedoeld, dat opgeworpen werd door de in de maatschappij bestaande zeer grote tegenstellingen, waarbij arbeiders in uiterst ongunstige en mensonwaardige omstandigheden leefden, zowel in politiek, economisch als cultureel opzicht. De sociale politiek werd geïnitieerd door een kleine groep sociaal-liberalen, artsen en sociale hervormers. Zij gaven de aanzet tot een publieke discussie die ervoor zou zorgen dat de overheid overging tot actie, wat uiteindelijk zou leiden tot sociale wetgeving.¹⁵

De politiek aan het einde van de negentiende eeuw werd echter gekenmerkt door een grote voorzichtigheid, staatsinterventie was uit den boze. Het verbeteren van de levensomstandigheden van de arbeiders mocht niet een einddoel zijn, maar was een middel om van hen betere 'deugdzame' staatsburgers te maken. Deugdzaamheid was de voorwaarde voor het voortbestaan van de maatschappij, maar was ook noodzakelijk om de maatschappelijke vrijheid in stand te houden. De moraal stond hoog in het vaandel, waarvan burgerzin, naastenliefde en plichtsbesef de kernwaarden waren.¹⁶ Het is dan ook

---

¹³ R. op den Camp 'Towards one nation the province of Limburg and the Dutch nation during the eighteenth-seventies' in A. Galema (ed.), *Images of the nation: Different meanings of dutchness, 1870-1940* (Amsterdam 1993) 81-104, aldaar 102-103.

¹⁴ Wilke, *Voor den opbouw van Drenthe*, 37.

¹⁵ A. Vrankrijker, *Een groeiende gedachte. De ontwikkeling der meningen over de sociale kwestie in de 19^e eeuw in Nederland* (Assen 1959) 1-2.

¹⁶ S. Dudink, *Deugdzam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1900* (Amsterdam 1997) 15-17.

niet verwonderlijk dat in deze periode staatsenquêtes gehouden werden om de werkomstandigheden van arbeiders te onderzoeken en dat dominees erop uitgezonden werden om te evangeliseren.

§ 2. Het armoedebat; een historiografische beschouwing

Het armoedebat wordt gekarakteriseerd door twee verschillende kampen die hun eigen visie hanteren over de vraag hoe het begrip armoede geïnterpreteerd moet worden. Aan de ene kant staat een aantal onderzoekers dat vraagtekens zet bij de enorme armoede in de venen, zoals die in de regionaal-historische literatuur geschetst wordt. Volgens hen viel het de negentiende en begin twintigste eeuw wel mee met de slechte leefomstandigheden in het veengebied. Wanneer het veenarbeiderbestaan vergeleken wordt met dat van de fabrieksarbeiders in de grote steden of met de levensomstandigheden in de Engelse industriesteden een eeuw daarvoor, dan blijken sommige veenarbeiders er nog goed vanaf te komen. Ze waren vrijwel altijd in de buitenlucht en genoten een grote vrijheid in hun werk. Het beeld van de relatief arme Drentse veenarbeider is een mythe, welke ontstaan is gedurende een korte zeer ongunstige periode in de vervening in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw. Aan de andere kant staat een aantal onderzoekers dat de nadruk legt op de extreme armoede en de nuanceringen van die armoede afwijst. Volgens hen is het beeld van het voor Nederlandse begrippen relatief zeer arme Drenthe volkomen terecht. Er moest ongemeen hard gewerkt worden voor een zeer schraal loon. Deze historici plaatsen zich uitdrukkelijk in de traditie van Sietse van der Hoek. Hij publiceerde in de jaren zeventig en tachtig een reeks boeken over de veenkoloniën. De titels spreken nog steeds tot de verbeelding: *Door den vreemd'ling met eerbied te naderen*, *Het bruine goud* en *Hopend op een vrijer leven*. In deze boeken stelt Van der Hoek het dagelijks leven van de veenbevolking centraal, door de veenarbeiders hun eigen verhaal te laten vertellen.¹⁷

Deze methode van geschiedbeoefening, ook wel 'oral history' genoemd, genoot in de jaren tachtig enorme populariteit. Zo bestaan er soortgelijke boeken over mijnwerkers, land- en fabrieksarbeiders. Al spoedig werd op deze methode kritiek geleverd. Dit richtte

---

¹⁷ E.H. Karel, 'Het debat over de armoede in de venen: een historiografische beschouwing' in R. Paping (red.), *De extreme armoede in de Drentse venen, mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 179-192, aldaar 182.

zich voornamelijk op het feit dat historici, in hun rol van interviewer, bezig waren zelf bronnen te creëren. Dat was in de historische wereld een betrekkelijk nieuw fenomeen. De onderzoeker dient zich bewust te zijn van de kloof tussen de herinnering en de werkelijkheid zelf. Datgene wat de geïnterviewde zich meent te herinneren uit het verleden kan zeer gemakkelijk gevormd zijn door verhalen en beelden van daarna, waardoor de authenticiteit wordt aangetast.¹⁸ Het probleem is echter dat mensen als Sietse van der Hoek, Harmen Houten, een voormalig veenarbeider van wiens hand *Anarchisme in Drenthe* verscheen, en Meent van der Sluis, die het boek *Terug in de bruine wereld van Emmer-Erfscheidenveen* schreef, zich allen baseren op herinneringen en interviews. Het gevolg is dat de verhouding herinnering-werkelijkheid door hen onvoldoende wordt geïnterpreteerd. De historicus Ed Jonker verwoordt dit fenomeen als volgt: ‘Geschiedkundigen die zich opwerpen als hoeders van de ongeschonden herinneringen willen juist proberen deze intact te houden.’¹⁹ Een zekere distantie van het onderwerp is dus gewenst. Dit geldt overigens ook voor het gebruik van autobiografieën, memoires, dagboeken, en brieven, ook al zijn deze typen bronnenmateriaal onmisbaar voor historici.

De onduidelijke lijn in het debat komt voort uit het feit dat beide kampen hun eigen maatstaven hanteren voor de bepaling van armoede. De levensstandaard is een belangrijk facet bij de bepaling van armoede, maar ook dit begrip kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Historicus Richard Paping beschrijft elf maatstaven waaraan de levensstandaard getoetst kan worden. Hieronder vallen de reële lonen en inkomens, ofwel de koopkracht, de kwaliteit en kwantiteit van kleding en andere materiële bezittingen, de dagelijkse consumptie van diverse voedingsmiddelen, de levensverwachting en kindersterfte, de gemiddelde lengte van de veenarbeiders en de woonomstandigheden. Ook kan er gekeken worden naar het tegengaan van kinderarbeid, de omvang van het deel van de veenarbeiders dat afhankelijk was van de diaconie, de

---

¹⁸ S. Leydesdorff, *De mensen en woorden* (Amsterdam 2004) 9-11. Er bestaat altijd een gespannen verhouding tussen geschiedenis en herinnering. Volgens Selma Leydesdorff geeft een goede beoefenaar van de oral history niet alleen weer wat er wordt verteld, maar moet de historicus ook vragen stellen. De historicus moet selecteren, luisteren, toetsen, vergelijken en verbanden leggen. Verder gaat oral history niet alleen over andere en nieuwe ‘waarheden’, maar kijkt ze ook naar de manier waarop onze visie op het verleden door de verhalen verandert. Idealiter laat oral history zien hoe een maatschappij omgaat met mythen, verhalen en ideologieën en deze omgang met het verleden is weer traceerbaar in interviews, in de beelden die de vertellers-geïnterviewden schetsen, en in de structuur van hun verhalen.

kansen tot zelfontplooiing, de omvang van de ontevredenheid met het bestaan, zoals die naar voren komt in de hoeveelheid gevoerde acties en opgerichte arbeidsorganisaties, de zwaarte van de werkzaamheden en de mate van vrijheid. Onder het laatste wordt verstaan in hoeverre de veenarbeider gebonden is aan de vervener. Wanneer dit in mindere mate het geval is, zou het kunnen zijn dat mensen vrijwillig kiezen veenarbeider te worden, wat erop kan wijzen dat het bestaan van de veenarbeid niet zo slecht is. In de bundel wordt duidelijk zichtbaar in hoeverre de verschillende historici hun eigen maatstaven hanteren en vaak weinig nuances aanbrengen in plaats en tijd.²⁰

De kern van het debat wordt dus gevormd door de aanval op het buitenproportionele beeld van de armoede en de benadering van het armoedevraagstuk vanuit de verschillende gezichtspunten. Het gevolg was dat verschillende ‘soorten’ armoede op een onjuiste manier met elkaar vergeleken werden, waardoor de discussie niet eenduidig gevoerd kon worden. De context waarin dit zich afspeelde, dus de politieke, economische en sociale achtergrond, werd eveneens uit het oog verloren, waardoor nauwelijks sprake was van heldere analyses. Het is van groot belang dat historici zich hiervan bewust zijn, en het zal ook het uitgangspunt zijn van waaruit het onderzoek naar het ontstaan van de beeldvorming is opgezet. Of, zoals de Engelse historicus Trevor Hooper het verwoordt: “History is not merely what happened, it is what happened in the context of what might have happened.”²¹

Door de oorsprong van deze beeldvorming te achterhalen, zal duidelijker worden waar het armoededebat uit is voortgekomen. Het is immers belangrijk te weten waarom en op welke wijze tegenwoordig tegen gebeurtenissen uit het verleden wordt aangekeken en welke bronnen daar bepalend voor zijn geweest. Bewustwording van hoe dit onze visie heeft gevormd, is idealiter het gevolg. Het verschil in benadering van de armoede onder de veenarbeiders, toen en nu, zal daardoor duidelijk worden.

---

¹⁹ E. Jonker, *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001) 78.

²⁰ R. Paping (red.), *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw, Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 16. Het armoede debat heeft veel weg van het Engelse levensstandaarddebat. Dit debat gaat over de vraag of de Industriële Revolutie vanaf het einde van de achttiende eeuw al dan niet gepaard is gegaan met een achteruitgang in de levensstandaard onder de Engelse werkende klasse. Het verschil echter met de discussie over de armoede in de Drentse venen is, dat het bij het Engelse debat gaat over de ontwikkeling van de levensstandaard door de tijd heen. Bij het Drentse armoede debat gaat het juist om het vergelijken van de levensstandaard met de rest van de bevolking, aldus Paping.

²¹ Jonker, *Historie*, 78.

Hoofdstuk 2. Beeldvorming en de geestelijkheid

In de jaren negentig van de negentiende eeuw waren drie dominees, W. Braak Hekke, W. de Weerd en W. Jonker, actief in de veengebieden. Zij hebben veel pionierswerk verricht en een grote bijdrage geleverd aan de geestelijke verheffing onder de veenbevolking. De kerk nam aanvankelijk geen belangrijke plaats in. Er bestond wel een verscheidenheid aan geloofsrichtingen, maar alleen het Rooms-katholieke deel van de bevolking verkeerde in een gunstige positie. Zodra een veenkolonie zich begon te ontwikkelen, verzezen er namelijk Rooms-katholieke kerken. Het Protestantse deel van de bevolking moest lang op de kerkgebouwen wachten, omdat pas bij voldoende belangstelling en genoeg geld werd overgegaan tot de bouw van evangelisatielokalen. In eerste instantie werden er preken en bijbellezingen in particuliere woningen gehouden. In 1873 werd pas overgegaan tot de bouw van een Hervormde kerk in Nieuw-Amsterdam.²² Door het werk van de evangelisten nam de kerk een steeds prominentere plaats in binnen de veengebieden. Naast godsdienstbeoefening zorgde de kerk voor een bloeiend verenigingsleven. Iedere kerk had een commissie die zorgde voor lectuurverspreiding, zondagscholen en zo nodig ‘locaaltjes om onder de afvalligen Gods Woord te brengen’.²³

De ervaringen en belevenissen die de drie dominees tijdens hun evangelisatieperiode meemaakten, hebben zij verwoord in memoires. Deze zijn uitgegeven aan het begin van de twintigste eeuw. Naast overeenkomsten zijn er ook veel verschillen in hun werken te vinden. Alle drie de werken zullen afzonderlijk behandeld worden. Bij de analysering van deze teksten is het van belang te weten wat voor positie dominees aan het eind van de negentiende eeuw innamen op de maatschappelijke ladder. Dit kan immers bepalend zijn voor hun benaderingswijze en de beeldvorming jegens de veenarbeiders.

Het staat buiten kijf dat wie voor dominee ging studeren dat ook moest kunnen betalen. De inschrijving, de colleges en de noodzakelijke kost en inwoning, waren doorgaans niet goedkoop. De keuze voor dit beroep werd overigens niet alleen bepaald

---

²² H. J. Prakke, *Deining in Drenthe: historisch-sociografische speurtocht door D'olde lantschap: de achtste der zeven provinciën* (Assen 1969) 254-255.

²³ A. Geitz, ‘Leven in het veen’, in M. Gerding (red.), *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Amsterdam 1989) 307-334, aldaar 331.

door geestelijke overwegingen, maar ook door sociale omstandigheden. Verhalen van bijzondere roepingen bestonden nauwelijks meer. Dominees behoorden tot de gegoede middenklasse en waren vaak zonen van lagere ambtenaren, middelbare schooldocenten, gegoede winkeliers, zelfstandige ondernemers, vrije beroepsoefenaars, of natuurlijk van predikanten. De adel en het patriciaat hebben nauwelijks dominees voortgebracht.²⁴

§ 1. *Het morgenrood in de Drentse Venen*, Willem Jonker Jr.

‘Er heerschte armoede en onkunde; dronkenschap en vechtpartijen waren gewone verschijnselen. Voor de arbeiders bestond nog de zogenaamde gedwongen winkelnering, met al de ellende daaraan verbonden.’²⁵

De evangelist Willem Jonker Jr. vestigde zich in 1885 met zijn gezin te Erica. Zijn doel was de bevolking te evangeliseren, aangezien het hen volgens hem aan enige vorm van christelijke moraal ontbrak.

Zoals ik hierboven zeide: het zag er diep treurig uit. Vele Hervormde Gemeenten waren vacant, enkele zelfs vele jaren. De vijandschap tegen het Evangelie trad hier en daar maar al te duidelijk aan het licht en openbaarde zich meermalen in ergerlijke spotternij. In vele harten was alleen plaats voor spottelijke dingen. Van de dingen, die hooger zijn dan deze aarde begeerde men niet te hooren. Zonde en genade waren onbekende begrippen.²⁶

---

²⁴ F.A. van Lieburg, ‘Een geschiedenis van de Nederlandse predikant’ in N.H. Koers *Vier eeuwen domineesland* (Utrecht 1997) 11-61, aldaar 26. Theoloog David Bos stelt in zijn boek *In dienst van het Koninkrijk* (Amsterdam 1999) vast dat de sociale positie van predikanten niet eenvoudig vast is te stellen. Ieder facet van hun beroepsmatig en huiselijk bestaan is immers relevant. Duidelijk is dat deze positie niet vastlag en in de loop van de negentiende eeuw ingrijpend is veranderd. In de eerste helft stonden predikanten in hoog aanzien dankzij de staatsbemoediging met de kerk. In de tweede helft van de negentiende eeuw ging de steun van staat en universiteit verloren, waardoor de status van predikanten achteruit ging. In het kader van deze scriptie is het belangrijk te weten dat, in de behandelde periode in het algemeen, de dominees uit de gegoede middenklasse kwamen.

²⁵ W. Jonker, *Het Morgenrood in de Drentsche Venen* ('S-Gravenhage 1923) 38.

²⁶ Jonker, *Het Morgenrood in de Drentsche Venen*, 33.

Hetgeen echter een nog hogere prioriteit had, was het drankmisbruik te beteugelen. ‘...O die drank! Bij alle mogelijke gelegenheden drank. Het is een harde en lange strijd geweest, voor en aler hierin eenige verbetering kwam.’²⁷ Het vele alcoholgebruik bezorgde de veenbevolking een slechte reputatie. In de zomer werd er relatief veel verdiend, maar het grootste deel van het loon werd uitbetaald in jenever.²⁸ In de winter, wanneer het werk schaars was, moest er op de pof gekocht worden en door de gedwongen winkelnering kregen de veenarbeiders vrijwel nooit geld in handen. De in 1842 opgerichte Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterke Drank, waar Jonker provinciaal correspondent van was, telde in 1846 onder haar 2745 leden slechts één Drentenaar. In 1854 was dit aantal gegroeid tot 64 (van de 12.000), en in 1914 zelfs tot 670 (van de 18.000), maar toen hadden zich inmiddels verschillende groeperingen voor de drankbestrijding ingezet.²⁹

Jonker was de bekendste vertegenwoordiger van deze groepering. Om zelf het drankmisbruik tegen te gaan bezocht hij op zondagavonden kroegen en waarschuwde hij tegen de kwalijke gevolgen van drank. Ook de openbare dronkenschap, die vooral op zaterdagavond veel onrust veroorzaakte, ging hij te lijf door de bevolking er ter plekke op aan te spreken. Op 14 januari 1889 richtte hij zich in een brief tot het gemeentebestuur, met het verzoek iets aan het ernstige drankmisbruik in het veen te doen:

Zoowel bij bruiloften als bij begrafenissen gaat de drank-flesch rond, niet het minst in de veenkolonies. Alleen bij verjaardagen dronk men niet, om de eenvoudige reden, dat zulke dagen niet herdacht, soms vergeten werden (...) Wanneer de turf in de schepen geladen wordt, drinken vrouwen niet minder dan de mannen. Het jonge volkje zit 's Zondags in de kroegen. Vecht- en snijpartijen, soms met doodelijken afloop, het inslaan van ruiten en het vernielen van andermans goed, zijn het gevolg. Men leze maar eens de verslagen der terechtzittingen van de rechtbank te Assen. Het zuurverdiende geld wordt in

---

²⁷ Jonker, *Het Morgenrood in de Drentsche Venen*, 33.

²⁸ Voor verveners was het winkelbedrijf een noodzaak, de veenderij leverde te weinig op om van te kunnen leven. De meeste bazen waren niet in staat hun arbeiders contant uit te betalen, omdat zij daarvoor eerst hun voorraad turf gedroogd en verkocht moesten hebben. Dat gebeurde pas geruime tijd na het veenseizoen. Vandaar dat de veenbazen zelf ook vaak schulden hadden.

²⁹ Geitz, ‘Leven in het veen’, in *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe*, aldaar 332.

jenever omgezet, en in keet of huisje kan een blind paard geen schade doen. Nog eens: het was nacht, diepe nacht.³⁰

De gevolgen van het drankmisbruik behandelt Jonker eveneens uitvoerig. Kinderen werden aan hun lot overgelaten. De opvoeding liet veel te wensen over, omdat de ouders naar het veld moesten en jonge kinderen op nog jongere broertjes en zusjes moesten passen. Het schoolbezoek, dat ouders niet noodzakelijk achtten, zou er bij inschieten. In de hele provincie waren maar een paar Christelijke scholen en een enkele zondagsschool te vinden. Ook zou er door de drank een groot verschil tussen de boeren en de veenarbeiders ontstaan. ‘Vooral die drank was oorzaak, dat er een groote klove tusschen boeren en arbeiders bestond (...) Leefden de boeren over ’t algemeen meer ingetogen, een groot deel der arbeiders was ruw en onverschillig’.³¹

Andere facetten van het leven in het veen, zoals woonomstandigheden en medische zorg, komen eveneens aan bod. Hoewel Jonker daar niet extreem negatief over is, zoals in het geval van het drankmisbruik, wordt er toch een somber beeld geschetst.

Dan blijft althans die bittere en nijpende armoede weg, die in de veenkolonies maar al te veel wordt aangetroffen, een armoede, waarvan men zich elders moeielijk een denkbeeld kan vormen’.³² (...) ‘Hoeveel ellende heb ik aan de ziekbedden gezien. Nu eens lag de kranke op wat stroo in de benauwde bedstede; dan weer speelden wind en regen of sneeuw door het zoogenaamde dak; in het vertrek, waarin de zieke lag, werd gekookt en gestookt, gewasschen, gegeten en gedronken, schreeuwden en speelden de kinderen. De dokter kon niet altijd of geregeld komen en de talloos vele bezoeken maakten den toestand dikwijls wanhopiger.’³³

Ondanks deze negatieve toon is Jonker ook vrij positief over een aantal zaken, bijvoorbeeld de grote belangstelling voor zijn preken en het nut van zijn

---

³⁰ Jonker, *Het Morgenrood in de Drentsche Venen*, 35.

³¹ Ibidem, 100.

³² Ibidem, 17.

³³ Ibidem, 64.

evangelisatiewerk, waar de bevolking volgens hem wel degelijk de vruchten van plukt. Zelfs over de werkstaking van 1888 schrijft hij begripvol.

De zogenaamde gedwongen winkelnering, die de arbeiders noodzaakte bij de verveners of onderbazen te koopen wat voor de huishouding nodig was. Maar zelden ontvingen de arbeiders geld in handen. Zoo ging het in den graaftijd, en in den winter werd op crediet gekocht, zoodat, als het graven begon, er eerst hard gewerkt moest worden om de oude schuld te betalen. Wat gekocht werd, was niet altijd van de beste kwaliteit en niet altijd goedkoop, om van andere dingen niet te spreken. Er is sedert veel ten goede veranderd, vooral na de bekende enquête.³⁴

De afsluiting van zijn boek is eveneens vrij positief. ‘Van geestelijk leven was weinig te merken, vooral niet in de veenstreken (...), maar dat zou nu beter zijn geworden door het werk van de dominees. Wat mij dan het meest verheugt is wel de verkondiging van de Blijde Boodschap aan oud en jong, daar waar dit vroeger niet geschiedde’. In zijn nawoord schrijft Jonker: ‘Ik heb Drenthe leeren kennen en liefhebben; ik heb haar schoonheid en den eenvoud der bewoners gezien. In alle richtingen ben ik door het oude landschap getrokken. Er ligt een groot stuk van mijn leven in dit gewest, waar ik goede en kwade dagen heb doorleefd, dagen die mij ten zegen waren. Ik ben er dankbaar voor.’³⁵

De beeldvorming die in *Het Morgenrood in de Drentsche Venen* geschetst wordt is eigenlijk alleen maar negatief waar het de bestrijding van het drankmisbruik betreft. Jonker stelt de veenarbeiders daar zelf verantwoordelijk voor. Dit is niet zo verwonderlijk. Jonker, fervent alcoholbestrijder, nam deze zaak logischerwijs zwaar op. De andersoortige ‘ellende’, bijvoorbeeld de woon- en werkomstandigheden, krijgt veel minder aandacht en wordt zonder moreel oordeel omschreven. De vraag blijft natuurlijk in hoeverre er sprake is van overdrijving, hetgeen nooit te achterhalen zal zijn. Volgens

---

³⁴ Jonker, *Het Morgenrood in de Drentsche Venen*, 87. Met ‘enquête’ wordt de staatsenquête uit 1890 bedoeld, die tot doel had de werkomstandigheden in fabrieken en werkplaatsen te onderzoeken. De veenderijen maakten ook deel uit van de enquête.

³⁵ Ibidem, 100-105.

Jonker is alles echter naar waarheid opgeschreven: ‘Dat wat ik schreef, alles naar waarheid is en niet eenige fantasie.’³⁶

§ 2. *Evangelist in de venen*, Willem Braak-Hekke.

‘Al spoedig zag ik, wat in onze plaats de hoofdkwaal was, namelijk de drinkgewoonte’.³⁷

Op 10 november 1895 begon Willem Braak-Hekke (1865-1930), Nederlands Hervormd predikant, met zijn evangelisatiewerk in de gelagkamer van Hotel ‘Emmer-Compascuum’, als filiaal van de Nederlands Hervormde-gemeente te Roswinkel. Als zoon uit een boerenfamilie, dus niet behorend tot de middenklasse, kwam hij uit de omgeving van Zutphen naar Emmer-Compascuum, om te evangeliseren en te onderwijzen.³⁸ In het boek van Braak-Hekke, *Evangelist in de venen*, is alles te lezen over Braak-Hekke zelf, ‘de evangelist’, maar vrijwel niets over de venen. De eerste tweeëntwintig pagina’s van zijn veertig pagina’s tellende geschrift, gaan over zijn jeugd. In de overige pagina’s verhaalt hij op een vrij positieve manier over preken, bidden, jeugdwerk, zondagsschool, bekering en belijdenis. Er wordt geen enkel woord besteed aan de sociaaleconomische aspecten van het veenarbeidersbestaan.

Aan de veronderstelde negatieve kanten van het karakter van de veenarbeiders, zoals agressiviteit en baldadigheid, wordt enkele malen aandacht geschonken. Toen Braak-Hekke bijvoorbeeld voor het eerst naar zijn standplaats Ter Apel reisde, een voor hem nog onbekend gebied, bood de voerman hem aan om hem voor nog geen 25 gulden op een zaterdagavond naar zijn nieuwe standplaats te rijden. Want, zo beweerde de man, ‘ (...) daar snijden en vechten ze alles kort en klein. De dokter hier heeft er ’s Maandags werk van om te naaien en te verbinden’.³⁹

Het drankmisbruik krijgt, net als bij Jonker, de meeste aandacht. ‘Dat ik mij met alle macht voor de geheelonthouding spande behoef ‘k vast niet meer te zeggen.’⁴⁰ Enkele anekdotes worden aangehaald waarin duidelijk de negatieve gevolgen van het

---

³⁶ Jonker, *Het Morgenrood in de Drentsche Venen*, 106.

³⁷ W. Braak-Hekke, *Evangelist in de venen* (Emmen 1920) 24.

³⁸ Ibidem, 22.

³⁹ Ibidem, 20.

drankmisbruik zichtbaar worden. Zo was er een man die regelmatig dronken was en voor veel overlast zorgde. Braak-Hekke besloot hem daarop aan te spreken.

Daarna heb ik dien man onderhanden genomen en hem gewezen op het gevaarlijke van zijn doen en laten. Op de vraag, waarom hij toch die snaps niet liet staan, gaf hij ten antwoord, dat alles hem zoo tegen liep, nu was bijvoorbeeld zijn vrouw ook nog flink ziek geworden. Verslaafde drinkers hadden steeds gegronde redenen om te drinken: ze verdienden teveel of te weinig, het ging hen te goed, en 't kon wel eentje lijden, of het ging hen te slecht en ze moesten hun zinnen eens verzetten. Het onderscheid tusschen verzetten en bedwelmen zien ze niet.⁴¹

Braak-Hekke zet dit onderwerp extra kracht bij door andere mensen ook aan het woord te laten. Bijvoorbeeld op Nieuwjaarsdag laat hij de kastelein van het drinkgelag aan het woord: 'Ja, het was hier nieuwjaarsdag een zwienen-bouwl.'⁴²

Zelf heeft Braak-Hekke ook de negatieve gevolgen van het drankgebruik ondervonden:

Kleine onaangenaamheden, ten gevolge van den drank, heb ik nog wel meer beleefd. Eens vloog er, terwijl ik catechiseerde, een halve baksteen in de zaal waar wij waren, een schuldellooze ruit had geen weerstandsvermogen genoeg gehad. Mag ik nu aannemen, dat het den Lezers duidelijk is, waarin ik zooveel voor geheelonthouding voel?⁴³

Het opvallende is echter dat Braak-Hekke, ondanks enkele vervelende ervaringen, zeer positief blijft over zijn werk in de veenstreken. Juist doordat de omstandigheden niet al te best zijn, is hij in staat nuttig werk te verrichten. Dit blijkt ook uit de volgende woorden:

---

⁴⁰ Braak-Hekke, *Evangelist in de venen*, 25.

⁴¹ Ibidem, 36.

⁴² Ibidem, 24.

⁴³ Ibidem, 26.

Daaruit hoeft U nu niet af te leiden, dat ik er genoeg van heb, om onder zulke omstandigheden te werken. Veeleer ben ik van oordeel, dat juist daar waar de toestand zoo is, lang niet genoeg gewerkt kan worden. Juist in deze streken is het dankbaar werken. Hier kan men zien, dat men wint. Dat is nu juist wat voor jonge Predikanten en Evangelisten. Onze veenkolonisten zijn dankbare menschen om er onder te evangeliseren'.⁴⁴

Aan het einde van zijn boek merkt hij nog op, dat hij zeer tevreden is over de opkomst naar de kerk elke zondag. 'Als ik maar even in herinnering bracht, dat er den Zondag, met goed weer, wel omstreeks honderd menschen komen om 't heerlijk Evangelie te hooren, dan vergat ik, o, zoo veel van het ongeriefelijke.'⁴⁵

Hoewel Braak-Hekke wel degelijk aandacht schenkt aan ongeregelheden, is de algehele tendens van zijn boek positief. Dit komt doordat het werk hem veel voldoening schonk. Zijn inzet om de ruwe omgangsvormen te beteugelen, het gebrek aan ontwikkeling te verbeteren en het drankmisbruik te bestrijden, worden door hem gezien als een proces dat uiteindelijk naar verbetering zal leiden en de veenarbeiders op een behoorlijk moreel niveau zal brengen. Het resultaat is dat de veenarbeiders niet in een extreem kwaad daglicht worden gezet.

§3. De "Domeneer" van Turfland, Willem de Weerd.

(...) machteloos staat men tegenover zooveel goddeloosheid en onverschilligheid in de gezinnen. En drinken en vloeken stond zoo groot! En er ontbrak in de gezinnen alle tucht. Gehoorzamen stond in niemands woordenboek. De ouders hadden 't zelf niet geleerd, hoe zouden ze 't hun kinderen leeren?⁴⁶

De Hervormde Evangelist Willem de Weerd (1879-1946) was veruit de bekendste van de predikanten die in de venen evangeliseerden. In 1904 vestigde hij zich in Klazienaveen-Noord, waar hij begon aan zijn 'taak'. Zijn salaris werd voor het grootste deel betaald

---

⁴⁴ Braak-Hekke, *Evangelist in de venen*, 26.

⁴⁵ Ibidem, 31.

⁴⁶ W. de Weerd, *De "Domeneer" van Turfland* ('s-Gravenhage 1916) 42.

door J.E. Scholten; directeur van een kartonfabriek die veen als grondstof gebruikte. De heersende norm was dat een grote firma een goed opgezette evangelisatie diende te steunen.⁴⁷ De Weerd was eveneens stimulator van de christelijke geheelonthoudersvereniging (NCGOV). In tegenstelling tot Braak-Hekke gaat De Weerd in zijn boek wel uitvoerig in op de miserabele situatie waarin de veenarbeiders zich bevinden. De oorzaak hiervan is dat De Weerd dit boek schreef met als doel meer aandacht te vestigen op 'De nood in de Drentse venen'. Door giften te verwerven, zowel van de zijde van het Koninklijk Huis als van de Maatschappij Klazienaveen, probeerde hij de veenarbeiders te helpen.⁴⁸

Aan het begin van zijn boek vertelt De Weerd hoe hij tot het besluit kwam naar de veengebieden te gaan om te evangeliseren.

En nu was ik dan onder de leiding Gods aangeland op een plaats, waarnaar mijn zendelingshart uitging. Diep troffen mij de veenkoloniale toestanden. In Klazienaveen was de Bijbel een totaal onbekend boek, of, indien men er al iets van wist, dan beschouwde men hem als iets geheimzinnigs, een soort toverboek, waaruit ingewijden alleen iets konden wijs worden. Ruwe spelen en drinkgewoonten waren de heersende ondeugden.⁴⁹

Vervolgens komt De Weerd tot het oordeel dat er nog heel veel moet veranderen, willen de veenarbeiders op een bepaald moreel niveau komen. 'De Herv. Kerk schijnt een veel te eerwaardige en deftige matrone te zijn, om zich in te laten met zoo iets als een veenkoloniebewoner. Als op allerlei wijze daaraan gewerkt is en alles zoowat pasklaar gemaakt, dan wil ze wel genadig ook zulk een kring accepteren.'⁵⁰

De inhoud van het hele boek is eigenlijk een beschrijving van de belevenissen van De Weerd in zijn functie van evangelist. Zijn taken bestonden uit avondgodsdienstbeoefening, Bidstond, het leiding geven aan de jongerenvereniging en de geheelonthoudersvereniging, het geven van catechisatielessen en het huis- en

---

⁴⁷ B. Knegt, 'De turfindustrie' in M. Gerding (red.), *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Amsterdam 1989) 157-182, aldaar 160.

⁴⁸ Prakke, *Deining in Drenthe*, 257.

⁴⁹ Weerd de, *De "Domeneer" van Turfland*, 16.

ziekenbezoek. Daarnaast hield hij zich bezig met de oprichting van een volksbibliotheek, omdat hij hoopte dat 'men minder bij drank en spel genoeg zocht'. De ervaringen van De Weerd zijn in vier thema's op te delen: het drankmisbruik, de toestand van de kerk, de huis- en veldbezoeken, en de kritiek die door de veenarbeiders op de evangelist gegeven werd. Deze thema's zullen hieronder aan de hand van voorbeelden kort toegelicht worden.

De ervaringen van De Weerd op het gebied van het drankmisbruik, waaraan zelfs een apart hoofdstuk met de titel 'Drankellende en Geheelonthouding' wordt gewijd, vormen het eerste thema. Alsof hij aan het prediken is, verhaalt hij over de negatieve effecten van het drankgebruik.

En wat een ellende in de gezinnen (...) In een ander zat de vrouw te schreien, omdat haar man, (voor de zooveelste maal) voor drinken en vechten in de gevangenis zat. En wat een kinderlijden. Voor de geboorte zijn velen al ten dode gedoemd. Hoevele zijn de kindergrafjes op de kerkhoven bij de veenkolonie! Dat moge voor een klein deel oorzaak vinden in de meer of minder ruwe, ondoelmatige behandeling, doordat moeder te veel in 't veld moet zijn en ze of meenemen of aan andere kinderen moet overlaten, of ook omdat men zoo weinig met rationele voeding rekening houdt, het grootste deel dier kindertjes boet voor de zonden der ouders. Hoevele worden verwekt in niet te beschrijven toestand? Hoevele vaders (helaas ook enkele moeders) zijn van alcohol doortrokken en zelf reeds afstammelingen van drinkers! (...) Zieke krimpene wezentjes, oud bij de geboorte, waarbij de moeders waken en weenen, iets korter of langer dan ze ze droegen onder 't hart, tot aan het graf, terwijl de man drinkt. De man, die, nuchter, een passie heeft, drank; en na den drank de vrouw, en na de vrouw een roes.⁵¹

Ook in andere hoofdstukken wordt vaak teruggegrepen op de misstanden ten gevolge van de alcohol. Door het gebruik van uitroeptekens en een sentimentele schrijfstijl speelt De Weerd in op het geweten van de lezer.

---

⁵⁰ Weerd de, *De "Domeneer" van Turfland*, 28.

⁵¹ *Ibidem*, 163-164.

Wat werd er geluisterd, wat schitterden die oogjes, die oogjes, die zo vaak schreiden, ook al omdat ze vreeselijke tooneelen moesten aanschouwen, die zich als gevolg van sterken drank in hun woningen afspeelden en waarvan zij de slachtoffers waren. God zegene die kleinen en de duivel hale den drank!⁵²

Het tweede thema, de ervaringen op het gebied van de kerkleer, is doordrenkt van voorbeelden waaruit blijkt dat de veenarbeiders een enorme achterstand hebben op het gebied van bijbelkennis en nauwelijks moeite doen daar iets aan te veranderen.

(...) Op een vraag, waarom we kerstfeest vieren, zeide de een, omdat God jarig was en een ander, omdat de koning jarig was. Dit was nog 't begin en het juiste antwoord wist niemand. En leeren? Niet een die er aan dacht. De meeste gingen ter catechisatie omdat ze niets beters te doen hadden en zich dus maar zouden vervelen.⁵³

Behalve dat deze kennis zeer gering was hadden de kinderen, en dan vooral de jongens, slechte gewoontes en toonden weinig tot geen interesse iets te willen leren. 'Als een ding geen voortgang heeft worden ze haast ongeduldig, moedeloos, apatisch.'⁵⁴ Tijdens de catechisatielessen had De Weerd ook veel last van opstandigheid en schaamteloos gedrag. 'Een ander schreef dat Simson de voornaamste persoon uit de bijbel was, want hij had er de meeste doodgemaakt. Zeker uit een vechtlustige familie.'⁵⁵ Behalve onder de jeugd was er ook onder de volwassen veenarbeiders sprake van verzet tegen de kerk, wat naar voren komt in het volgende voorbeeld over een man die De Weerd aansprak op het feit dat hij nauwelijks de kerkdiensten bezocht. 'Wij krijgen, zoo zei de man, nooit vleesch, spek of vet en ik blijf uit de kerk, om je de waarheid te zeggen, omdat ik altijd zoo'n rommel in m'n maag heb, dat anderen van 't geweld in mijn buik en de lucht, die

---

⁵² Weerd de, *De "Domeneer" van Turfland*, 187.

⁵³ Ibidem, 152.

⁵⁴ Ibidem, 18.

⁵⁵ Ibidem, 155.

daar 't gevolg van is meer last hebben.'⁵⁶ Deze citaten zijn overigens allemaal aannames van De Weerd en mag dus niet als objectief feit worden aangenomen.

Het derde thema waar De Weerd veel aandacht aan besteedt zijn de leefomstandigheden van de veenarbeiders. Door zijn talrijke huis- en veldbezoeken komt hij veel in aanraking met de bevolking. Een van zijn ervaringen omschrijft hij als volgt:

Allerellendigst woonden toen de menschen daar. In plaggenhutten, met soms één opening voor licht, lucht en rook. En allererbarmelijkst waren ook de zedelijke toestanden. In zulk een hut trof ik een kraamvrouw die, van alle andere hulp verstoken, zich zelf maar geholpen had. In een andere leidde ik een begrafenis, terwijl er havelooze menschen om de lijk-kist stonden, omdat er geen stoel, geen tafel, geen bed, geen stoof, totaal *niets* aanwezig was. Droevig was het ziekenbezoek in zulke stulpen. Naast totale afwezigheid van godsdienstig besef, was er ook aan alles gebrek en lag soms een kranke op een bos stroo naast een hoopje aardappels. Zeker is hier de drank een machtige factor, maar zeker iets meer tot opheffing kon toch worden gedaan. Gelukkig was ik immuun, wat betrof besmetting met zekere levende wezentjes.⁵⁷

Een groot probleem voor De Weerd was echter dat de huisbezoeken weinig tot geen resultaat hadden, omdat de veenarbeiders voortdurend verhuisden. Het gevolg was dat hij bij de nieuwe mensen weer van voren af aan moest beginnen.

Dit drukte zowel op mij, als op het werk, en catechisatie en Zondagsschool bleven daardoor steeds beneden peil (...) Nog meer dan de totaal-onverschilligen verzwaarden *zij* mijn taak, die al maar roemden op de plaats, waar ze vandaan kwamen, zonder hier ook maar een hand uit te steken tot verbetering der toestanden. Voor de tegenwoordige woonplaats hadden zij slechts verachting. Zoo ruw als 't hier was, was 't nergens. En zoo goddeloos evenmin.⁵⁸

---

⁵⁶ Weerd de, *De "Domeneer" van Turfland*, 158.

⁵⁷ Ibidem, 39-40.

⁵⁸ Ibidem, 144-145. Met *zij* doelt De Weerd op de seizoensarbeiders die uit Friesland, Groningen en Duitsland kwamen.

Het vierde thema, de kritiek die door de veenarbeiders op De Weerd wordt gegeven, is eigenlijk geen op zichzelf staand thema, maar loopt als een rode draad door het boek heen. Het komt met enige regelmaat voor dat hij klaagt over de zwaarte van zijn werkzaamheden, niet alleen vanwege het minimale loon, maar voornamelijk vanwege zijn goedgelovigheid. De veenarbeiders maken hier vervolgens misbruik van. ‘Vroom praten, slecht doen, veel beloven, niets volbrengen, zie daar dingen, die een arbeider in ’t Evangelie soms wanhopig maken.’⁵⁹

De Weerd besluit zijn boek met een oproep om een bedrag van tienduizend gulden in te zamelen, omdat ‘de verwaarloozing, zoowel materieel als moreel, waaraan deze mensen ten prooi waren, ontzettend was.’⁶⁰ Opmerkelijk is dat hij zijn boek redelijk positief eindigt en de veenarbeiders, in tegenstelling tot de rest van het boek, in een positief daglicht stelt. Dit is ook niet verwonderlijk, want wie zou immers geld willen geven aan een bevolkingsgroep waar toch geen eer aan te behalen valt. Daarom besluit hij zijn geschrift met de volgende woorden:

Krachtig en vooruitstrevend, als alles goed gaat, missen de mensen vaak de energie, die grootten tegenstand doet overwinnen. Daarvoor is geslachten lang hun leven te plat, te zorgeloos geweest. Geheel zonder inspiratie. Maar help hen op weg en voer hun aan, de geschiedenis der laatste jaren doet zien, waartoe dit uit zijn aard krachtig en frisch volk in staat is. Waar vindt ge zulke stoere knapen en meisjes van 14 jaar? Ik schroomde niet de ondeugden te noemen en ik weet, dat die ook in de voortplanting nawerkten (...) Geeft hun goede leiding en opvoeding en men zal verbaasd staan over de resultaten, ziende waartoe zij in staat zijn, eenmaal ontwaakt uit den ouden sleur. Voor één ding dient in een zich ontwikkelende veenkolonie gewaakt, n.l. dat de gelegenheid voor ontwikkeling niet ontbreke.⁶¹

---

⁵⁹ Weerd de, *De "Domeneer" van Turfland*, 37.

⁶⁰ Ibidem, 25.

⁶¹ Ibidem, 212.

Concluderend kan gesteld worden dat De Weerd de veenarbeiders en de omstandigheden waarin zij moeten leven en werken op een negatieve manier representeert. Enige malen uit hij zijn begrip over de toestand waarin de veenarbeiders verkeren, maar de nadruk in *De "Domeneer" van Turfland* ligt vooral op de negatieve effecten van het veenarbeiderbestaan. Aangezien hij zijn boek geschreven heeft met de bedoeling geld te verzamelen voor de veenbevolking, komt hij er noodgedwongen niet onderuit zijn boek met een positieve noot te eindigen. De eventuele gevers moeten natuurlijk inzien dat het steunen van de veenarbeiders zeker zinvol kan zijn.

In vergelijking met Jonker en Braak-Hekke schrijft De Weerd op een veel dwingender toon. Dit wordt bereikt door het gebruik van de vele bijvoegelijke naamwoorden en uitroepetekens, waardoor grote delen van *De Domeneer van Turfland* iets weg hebben van een prediking. De Weerd stelt de veenarbeiders centraal, terwijl Braak-Hekke meer ruimte overhoudt voor zijn eigen levensverhaal. Dit komt bij De Weerd ook aan bod, maar staat altijd in het kader van de leefomstandigheden van de veenarbeider. Zo vertelt hij over zijn eigen schamele loon, maar zwakt dit vervolgens weer af door te stellen dat de veenarbeiders nog veel minder verdienen. De verschillen tussen deze drie boeken zijn te verklaren door het feit dat ze met een ander doel geschreven zijn. Waar Jonker en Braak-Hekke puur hun memoires wilden opschrijven, trachtte De Weerd met zijn boek geld in te zamelen. Braak-Hekke vermeldt in zijn nawoord niet voor niets dat hij het met bepaalde uitlatingen van De Weerd niet eens is en zich daarvan wil distantieren.

Hoofdstuk 3. Beeldvorming in de arbeidsenquête

Een schat aan gegevens over de werk- en leefomstandigheden van de arbeiders in het eindnegentiende-eeuwse Nederland is verzameld in de beroemde enquête naar de werkomstandigheden in fabrieken en werkplaatsen van 1890. De veenderijen vielen daar ook onder, omdat twee jaar daarvoor een werkstaking had plaats gevonden. Het werk was verzwaard, terwijl het loon laag was gebleven. Voorts was de gedwongen winkelnering een bron van ergernis. Het is dus niet verwonderlijk dat door de stakers loonsverhoging

en opheffing van de gedwongen winkelnering werd geëist. Deze stakingen gingen met veel geweld gepaard, de ramen in de huizen van veel verveners werden ingegooid en de verveners werden persoonlijk bedreigd. De stakingen waren begonnen in Friesland, waar socialistische propaganda de arbeiders bewuster had gemaakt van hun rechten en mogelijkheden. De onrust sloeg over naar andere streken in Friesland, Groningen en Drenthe, waar van socialistische invloeden nog niet of nauwelijks sprake was en waar de stakingsincidenten min of meer geïmporteerd werden door de Friese seizoenarbeiders die tijdens de turfcampagne in de Drentse venen kwamen werken.⁶²

De Tweede Kamer besloot naar aanleiding van het onrustige jaar 1888, en het gebrek aan kennis over de veenarbeid en andere vormen van veldarbeid, een enquête te houden. De overheid riep voor de enquête een staatscommissie in het leven. De taak van de staatscommissie werd door artikel 1 van de wet van 19 januari 1890 als volgt omschreven: ‘Verzameling van gegevens voor de kennis van maatschappelijke toestanden der arbeiders, omtrent de verhoudingen tusschen werkgevers en arbeiders in de verschillende bedrijven, en omtrent de toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid en de gezondheid der arbeiders.’⁶³ Ook de veenderijen maakten onderdeel uit van de enquête. Van 11 augustus tot 12 september 1891 werden 220 getuigen verhoord in de veenkoloniën in Friesland, Overijssel en Drenthe.

Om de beeldvorming zoals deze tot stand kwam in de enquête te onderzoeken, moet eerst worden bepaald wie de enquêteurs waren. Hun politieke achtergrond en eventueel persoonlijke motieven kunnen immers bepalend zijn voor de wijze waarop zij ondervroegen. Daarom zal eerst een beschrijving worden gegeven van de commissieleden, zodat dit vervolgens in verband kan worden gebracht met de analyse van de enquête. Er zal dus niet alleen getracht worden een reconstructie te geven van de representatie van de arbeids- en levensomstandigheden zoals die in het onderzoek van de staatscommissie naar voren komt, maar dit zal in verband worden gebracht met de achtergronden van de enquêteurs en het politieke klimaat.

---

⁶² Frieswijk, *Om een beter leven*, 133.

⁶³ Verslag van de 2^e afdeling der staatscommissie. Arbeidsenquête, Enquête, gehouden door de staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (staatsblad no.1). 2^e Afdeling, Inleiding, 2.

§1. De commissieleden

De commissie bestond uit vier leden, te weten de heren J. D. Veegens (voorzitter), O.Q. van Swinderen, N. Reeling Brouwer en J. Van Alphen. Jacob Dirk Veegens (1845-1910) was minister van Landbouw, Handel en Nijverheid. Na zijn studie rechten begon hij zijn loopbaan als parlementair correspondent voor verschillende tijdschriften en dagbladen, zoals de bladen *Vragen des Tijds* en *De Gids*. In zijn artikelen was Veegens fel gekant tegen de conservatieven en het gebrek aan doortastendheid van de liberalen. Daarom sloot hij zich in de jaren zeventig aan bij de buitenparlementaire oppositie, die radicaler was dan de jong-liberalen. In 1871 hielp hij mee met de oprichting van een *Comité ter bespreking van de sociale kwestie*. In 1888 werd Veegens als kandidaat van de Liberale Unie voor Groningen in de Tweede Kamer gekozen, waar hij zich aansloot bij de radicale vleugel van de liberalen. Twee jaar later werd hij secretaris van de parlementaire enquête. In de jaren negentig pleitte hij voor arbeidswetgeving, sociale verzekering en coöperatieve bedrijfsvorming. Zijn radicale karakter blijkt uit het feit dat hij in 1896 tegen de kieswet - Van Houten en in 1899 tegen de Ongevallenwet stemde. Ook al vond hij deze wetten in beginsel goed, toch waren ze naar zijn mening niet vooruitstrevend en radicaal genoeg.⁶⁴ Drie jaar na de enquête in 1893 schreef Veegens, in opdracht van minister van justitie R.C.J.M van Beerenbrouck, de *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête in het noordoostelijk deel des lands*. Dit boek zal ook bij de analyse van de enquête betrokken worden. Ruijs van Beerenbrouck hield zich overigens al enkele jaren bezig met de sociale kwestie: onder zijn leiding kwam de Arbeidswet van 1890 tot stand.⁶⁵ Ook stelde hij naar aanleiding van de stakingen in 1888 een wetsontwerp in om een halt toe te roepen aan de gedwongen winkelnering. Het wetsontwerp haalde de eindstreep echter niet.⁶⁶

Over de overige commissieleden is helaas minder bekend. Oncko Quirijn van Swinderen (1840-?) begon als advocaat in Groningen en werd in 1871 benoemd tot

---

⁶⁴ *Biografisch Woordenboek van Nederland 2*
www.inghist.nl/pnderozek/projecten/bwn/lemmata/bwn/veegens, gezien op 01-05-2009

⁶⁵ *Biografisch Woordenboek van Nederland*
<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/ruijsvanbeerenbrouck>, gezien op 19-05-2009. Ruijs van Beerenbrouck heeft in 1895 zijn naam veranderd in Ruijs de Beerenbrouck.

⁶⁶ Frieswijk, *Om een beter leven*, 134.

rechter te Groningen.⁶⁷ Nicolaas Reeling Brouwer (1838-1915) was als arts werkzaam te Bergum en Leeuwarden. Van 1887-1898 was hij wethouder van Leeuwarden en lid van de Provinciale Staten en de Gedeputeerde Staten van Friesland.⁶⁸ Waarom deze heren deelnamen aan de enquête is onbekend, evenals de gegevens van het vierde commissielid de heer J. van Alphen, vooruitstrevend antirevolutionair Kamerlid.⁶⁹ Wel zou het mogelijk kunnen zijn dat de regionale afkomst van Van Swinderen en Reeling Brouwer een rol heeft gespeeld bij de keuze om deel te nemen in de staatscommissie. Zij waren waarschijnlijk beter bekend met de vermeende problematiek, hetgeen hun benaderingswijze tijdens de enquête heeft kunnen beïnvloeden.

§2. De enquête

De onderwerpen die de commissieleden aansneden zijn in zeven thema's te verdelen: vrouwenarbeid, kinderarbeid, het drankmisbruik, de lonen in de veenderijen, onderwijs en ontwikkeling, de woonomstandigheden en de gezondheid van de veenarbeiders. Hieronder zullen alle thema's afzonderlijk behandeld worden. Naast een korte beschrijving van de wijze waarop deze onderwerpen in de enquête naar voren komen, zal specifiek worden gekeken naar hoe en door wie de vragen gesteld worden. Door de enigszins beperkte omvang van deze scriptie zullen per thema één of twee voorbeelden ter illustratie worden gegeven. Er zijn echter veel meer voorbeelden te vinden, gezien de grote hoeveelheid aan ondervragingen. Desalniettemin zijn mijns inziens de gekozen voorbeelden representatief voor de totale inhoud van de enquête.

Vrouwenarbeid

De vrouwen van de veenarbeiders waren bijna allemaal werkzaam in het veen. Wanneer het graafseizoen afgelopen was bleven het droogmaken, het op bulten brengen van de turf, en tenslotte het afschepen over. De inzet van vrouwen en kinderen bij deze werkzaamheden was voor zowel de veenarbeider als voor de vervener een noodzaak.

---

⁶⁷ *Wie is dat?* (Amsterdam 1902) 443.

⁶⁸ Centraal bureau voor genealogie, *Nederlands Patriciaat* 69^e jaargang ('s-Gravenhage 1985) 79.

⁶⁹ G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980) 304. Van Alphen stond het zogenaamde huismanskiesrecht voor. Dit hield in de dat mannen die voor zichzelf en voor hun gezin konden zorgen in aanmerking zouden komen voor kiesrecht. Dit vooruitstrevende idee ging de liberalen echter te ver. Hieruit blijkt wel het progressieve karakter van Van Alphen.

Voor de vervener drukte de inzet van vrouwen en kinderen de loonkosten. Vrouwen verdienden slechts zestig procent van wat de mannen verdienden. Jongens en meisjes waren nog goedkoper. De verveners namen daarom bij voorkeur arbeiders die grote gezinnen hadden in dienst. In feite waren dus ook de vrouwen en kinderen in dienst van de vervener.⁷⁰ In de arbeidsenquête werd al tegen deze situatie geprotesteerd. De Werkliedenvereniging te Hoogeveen wees op het effect van het alleen laten van kinderen. 'De moeder gaat naar het veld en de kinderen zijn aan hun lot overgelaten, de groteren moeten op de kleintjes passen; gevallen van verdrinken en andere ongelukken komen daaruit voort; en van school gaan komt in den zomertijd niet.'⁷¹ Volgens de evangelist Jonker, die ook ondervraagd werd, zou door vrouwenarbeid het gezin verwaarloosd worden. 'Dientengevolge zag het er erbarmelijk uit, alles was vuil en verwaarloosd, en daardoor wordt ook het gevaar voor brand vergroot. De kinderen spelen toch soms met vuur, de deur gaat open en de vonken vliegen tegen het dak aan'.⁷² De verzorging van kleine kinderen laat ook te wensen over. Volgens Jonker is er sprake van een treurige situatie. 'Kinderen worden in een kruiwagen naar het veld meegenomen, en bij regen of zonneschijn wordt over den kruiwagen een zak gespannen'.⁷³ De inzet van vrouwen in het veenwerk is echter zo belangrijk geweest, dat gesteld kan worden dat de verveningen zonder de vrouwen niet konden plaatsvinden. Zeker in de jaren negentig, toen de lonen stegen, konden de verveners niet zonder deze goedkope arbeidskrachten.⁷⁴

Dat het beeld over de vrouwenarbeid zoals die in de enquête naar voren komt niet representatief is, heeft te maken met het feit dat geen enkele vrouw werd ondervraagd. Er is dus wel informatie over vrouwenarbeid te vinden, zij het altijd gezien door de ogen van mannen. Door de manier van ondervragen wordt ook al snel duidelijk dat de enquêteurs bevooroordeeld te werk gingen. Zij zagen graag dat de vrouw zich uitsluitend toe zou leggen op huiselijke werkzaamheden. Een beschaafde vrouw hield zich idealiter bezig met sociale relaties, huisinrichting en opvoeding. Moederschap werd als zowel de

---

⁷⁰ Van der Haer, 'De vervening vanaf 1850', 119. Dit werd verwerkt in de Arbeidswet die naar aanleiding van de enquête ontstond. Hierin werd kinder- en vrouwenarbeid beperkt, zogenaamd om vrouwen en kinderen te beschermen, maar vooral om de 'oneerlijke' concurrentie voor mannelijke arbeiders weg te nemen. In praktijk veranderde er echter niets, omdat de inzet van vrouwen en kinderen noodzakelijk was om te kunnen rondkomen.

⁷¹ Rapport Werkliedenvereniging te Hoogeveen, bijlage 40 der Arbeidsenquête.

⁷² *Arbeidsenquête*, vr 10319.

⁷³ *Ibidem*, vr 10345.

natuurlijke als de voornaamste taak van de vrouw gezien.⁷⁵ De veenarbeidsters voldeden bij voorbaat al niet aan dit ideaal. De enquêteurs wilden zeer waarschijnlijk hun beeld bevestigd zien, vandaar dat de vragen op het gebied van vrouwenarbeid vrijwel allemaal retorisch gesteld zijn. Van Alphen vraagt bijvoorbeeld aan de turfsteker Harm Profijt: ‘Doen de vrouwen niet wat te zwaar werk?’ Of: ‘Blijven de vrouwen niet wat lang aan het werk als zij zwanger zijn?’⁷⁶ Ook Reeling Brouwer stelt op deze manier vragen: ‘Zoudt gij niet denken, dat eene vrouw, die op het veld werkt, meer verwaarloost in haar huishouden, dan zij verdient?’⁷⁷ Een enkele keer wordt ook een vraag gesteld die de vrouwen impliciet in een kwaad daglicht zetten. Zo wordt aan Berend Veldkamp, hoofd van een school in Hollandsche Veld, het volgende gevraagd: ‘Zou niet eene groote reden van veenarbeid van gehuwde vrouwen daarin gelegen zijn, dat veelen liever in het veen zijn dan haar huishouden te verzorgen?’⁷⁸ De antwoorden op deze vragen werden overigens allemaal beaamd, hetgeen nauwelijks verrassend is gezien de vraagstelling.

De verveners kregen ook zulke vragen voorgeschoteld. Hun antwoorden daarop waren logischerwijs totaal anders. Zij doen het voorkomen of de situatie omtrent de vrouwenarbeid niet zo ernstig is. Hoewel ook hier de vragen retorisch worden gesteld, blijven de verveners ontkennend antwoorden of doen zij het voorkomen dat het allemaal wel meevalt. De volgende vraag werd door Veegens aan Hendrikus Bremer, vervener en turfstrooiselfabrikant te Hoogeveen, gesteld: ‘Maar de vrouwen, die druk in het veen werken, zijn nogal jong versleten, niet waar?’ Waarop hij antwoordde: ‘Dat zou ik niet kunnen zeggen. Mijn vader is heel oud en altijd vervener geweest. Nog hebben wij verscheidene arbeiders, die vroeger voor hem werkten, maar op hunne vrouwen en dochters valt niets af te dingen.’⁷⁹

Ondanks dat het voor vrouwen zeer zwaar bleek om werk en huishouden te combineren, constateerde de staatscommissie dat de vrouwen desondanks:

---

⁷⁴ Van der Haer, ‘De vervening vanaf 1850’, 120.

⁷⁵ R. Aerts, *Land van kleine gebaren*, 161.

⁷⁶ *Arbeidsenquête*, vr. 9320 en 9380.

⁷⁷ *Ibidem*, vr. 9622.

⁷⁸ *Ibidem*, vr. 8326.

⁷⁹ *Ibidem*, vr. 9024.

(...) toch een grote voorliefde voor de veenarbeid hebben (...) Zij stellen er een eer in de turf netjes in het schip te stuwen en hebben haar deel in de sterke drank die bij die gelegenheid door de schipper wordt versterkt (...) Vele vrouwen van veenarbeiders werken bij voorkeur in het veen en gevoelen zich weinig geroepen tot huishoudelijke werkzaamheden. Op dit gebied is hare kennis gering. Weinigen onder haar kunnen goed naaien en breien.⁸⁰

Het eerste deel van de conclusie baseerde de commissie op de antwoorden van de verveners, het tweede deel van de conclusie, waarin vermeld wordt dat de veenarbeiders zich weinig geroepen voelen tot huiselijke werkzaamheden, is gebaseerd op de antwoorden van de dominees en de artsen. Kennelijk hechtte de staatscommissie meer belang aan de antwoorden van verveners, artsen en dominees dan aan de antwoorden van de veenarbeiders zelf.

De staatscommissie was voorstander van een verbod op de arbeid van gehuwde vrouwen in fabrieken, werkplaatsen en veenderijen. Maar deze commissie zag zelf in dat dit onmogelijk was, omdat:

(...) een dergelijk verbod zou niet alleen buitenechtelijk verkeer in de hand werken en in die gevallen, waarin de gewraakte arbeid der huisvrouwen onmisbaar is, het arbeidsgezin van zijn middelen van bestaan beroven; maar ook zou het op de vrijheid der getrouwde vrouw eene moeilijk te rechtvaardigen inbreuk maken.⁸¹

De sociaal-liberalen bleven altijd de individuele verantwoordelijkheid en het particulier initiatief benadrukken, waardoor dergelijke sociale hervormingen zeer langzaam doorgevoerd werden. Zelfs Veegens, die toch zeer radicaal was, vond deze maatregel te ver gaan, omdat het de individuele vrijheid teveel zou aantasten. In de enquête komt deze ambivalentie ook naar voren. Van Alphen stelt aan de arts Fekko Koerts Amshoff de volgende vraag: ‘Verbod van vrouwenarbeid zou toch nog al te diep in de individuele

---

⁸⁰ J. D. Veegens, *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête in het noordoostelijk deel des lands* (Haarlem 1893) 49.

⁸¹ Veegens, *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête*, 51-52.

vrijheid ingrijpen?’⁸² Overigens was Amshoff het hier niet mee eens en vond juist dat het wel ‘een krasse maatregel’ zou zijn.

Kinderarbeid

Als de kinderen oud genoeg waren, werden zij vaak gedwongen mee te helpen in het veen. Kinderen maakten lange werkdagen, twaalf uur per dag was in veel gebieden voor hen normaal. Kinderen van tien jaar lagen soms de hele herfst op de knieën aardappelen te rooien. Daarbij, maar ook bij het bietenrooien en het laden en kruien van de turf, moesten zware korven worden getild. Hoewel zij het minder zware werk deden, werkten velen boven hun krachten met alle gevolgen van dien voor een lichaam in de groei. Kinderen ouder dan twaalf jaar werkten de hele dag in het veen. De meesten bezochten tot hun twaalfde de lagere school, maar dat schoolbezoek was zo ongeregeld dat maar een enkeling alle klassen doorliep. Die enkelingen waren dan de kinderen van verveners en van veen- of onderbazen.⁸³

Uit de enquête komt een weinig rooskleurig beeld naar voren ten aanzien van kinderarbeid.

Menig arbeider erkent dat zijn kind, wegens vermoeidheid door den arbeid van den vorigen dag, des ochtends bijna niet wakker te krijgen is, nauwelijks zijn pannekoek kan eten of geen eetlust heeft; naar het werk gaans dommelend achter hem aan sukkelend en onder het gebruik van de eerste koffie op het veld weer in slaap valt. Enkele malen liet een vader het jongetje dan ook nog wel een paar uren te bed liggen, zoo dat hij wat later op het werk kwam. Een enkele sterke jongen wordt door den vader geoordeeld het werk nog al te kunnen doorstaan omdat hij het eten er nog al bij aanhoudt, “zijn maag is goed; maar hij komt wel eens kreupel van het kruiwerk” (...) Getuigen buiten den veenarbeid staande, vonden het werk der jonge kinderen in den graaftijd van dien aard, dat het geheel verboden moest worden.⁸⁴

---

⁸² *Arbeidsenquête*, vr. 8518.

⁸³ Frieswijk, *Om een beter leven*, 81-82.

⁸⁴ Prakke, *Deining in Drenthe*, 248-249.

Opvallend is dat, in tegenstelling tot de vragen aangaande de vrouwenarbeid, de vragen niet retorisch of suggestief gesteld zijn. Vaak wordt de kinderarbeid aan een ander probleem gekoppeld. Wanneer bijvoorbeeld het drankgebruik van de veenarbeiders aan bod komt, wordt automatisch gevraagd wat de gevolgen daarvan voor de kinderen zijn. Veegens concludeert dat arbeiders ruw volk waren en dat er vaak en veel alcohol werd gedronken tijdens de schaft en na het werk. Hierdoor raakten veel kinderen op jonge leeftijd gewend aan het gebruik van veel alcohol.⁸⁵ Dominee P.H. Roessingh zag nog een ander probleem; ‘Het groote gebrek is m.i. dat de kinderen te vroeg verdienen, en daardoor vroeg zelfstandig worden. Bij de minste moeilijkheid, die zij met hunne ouders hebben, gaan zij ver weg; er is geen tucht, geen gehoorzaamheid; vandaar heel vroeg huwelijken, meest geforceerd.’⁸⁶

Hoewel het er niet zo dik bovenop ligt als bij de vrouwenarbeid, worden de gevolgen van de kinderarbeid dusdanig neergezet dat Veegens tot de volgende conclusie komt:

Zoowel uit de hoge als uit de lage venen worden van misbruik van jeugdige arbeidskrachten treurige voorbeelden vermeld (...) op grond van het ingesteld onderzoek moet in de eerste plaats een verbod noodig geacht worden om jonge kinderen in veenderijen tot voor den ongeschikten arbeid te bezigen (...) Niet minder schadelijk is het uit zedelijk oogpunt, wanneer kinderen op jeugdiger leeftijd dan noodig is in fabrieken en werkplaatsen worden toegelaten. Veelal heerscht daar een ruwe toon, die in het kinderlijk gemoed diepe sporen moet achterlaten.⁸⁷

Uiteindelijk werd er, ondanks de vele klachten die in de enquête naar voren komen, niets tegen de vrouwen- en kinderarbeid gedaan. Overigens hadden de arbeiders weinig belang bij wetten die voor de vrouw en kinderen het leven fysiek minder zwaar zou maken, omdat deze tegelijkertijd het inkomen van het gezin zou doen dalen. Economisch gezien was gezinsarbeid dus bitter nodig. Vrouwen- en kinderarbeid was ‘een materiële

---

⁸⁵ Veegens, *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête*, 48.

⁸⁶ *Arbeidsenquête*, vr. 10171.

⁸⁷ Veegens, *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête*, 39.

nooddwang, die alles overheerscht'.⁸⁸ De arbeid van vrouwen en kinderen was ook absoluut nodig voor het stukje grond waarvan men mede moest leven.

De enquête bevat een bloemlezing aan klachten waarin vooral de morele kanten van het veenarbeidersbestaan de aandacht kreeg. Doordat vrouwen en kinderen moesten werken was de woning onzindelijk, de kleding verwaarloosd en voor reparatie was geen tijd. De vrouwen voelden zich niet geroepen tot huishoudelijk werk; naaien en breien konden ze niet. De negatieve beeldvorming, zoals deze naar voren komt in de enquête en in de gevolgtrekkingen uit de enquête, hebben uiteindelijk op korte termijn niets uitgehaald. Pas in de twintigerjaren, met de komst van de mechanisering van de landbouw, werd de arbeid van vrouwen en kinderen minder noodzakelijk.⁸⁹

Het drankmisbruik

Het drankmisbruik neemt binnen de enquête een prominente plaats in. In ieder verhoor, dus zowel van de veenarbeiders als van de artsen, onderwijzers en dominees, komt dit onderwerp aan bod. De vragen aangaande dit onderwerp zijn eveneens vrijwel altijd retorisch en suggestief gesteld. Er wordt altijd gevraagd hoeveel iemand drinkt, in plaats van te vragen of iemand überhaupt wel alcohol gebruikt. Van te voren waren de enquêteurs dus al op de hoogte van het vermeende drankmisbruik. Vooral Van Alphen is op dit onderdeel behoorlijk fanatiek. Hij vraagt bijvoorbeeld aan Hermannus Lambertus van der Sleen, boekdrukker en secretaris der werkliedenvereniging te Hoogeveen: 'Er zijn er toch wel die dagelijks een mutsje gebruiken?'⁹⁰ De vragen aan verveners en veenarbeiders zijn overigens nog dwingender en meer gericht op een specifiek antwoord. Een van de meest opmerkelijk vragen van Van Alphen is de volgende: 'Zijn er niet nog al ouders, die al beginnen met het kind in de wieg een lepeltje jenever te geven?'⁹¹

De vraagstelling aan artsen, dominees en de burgemeester heeft een ander karakter. Waarschijnlijk omdat de enquêteurs er vanuit gingen dat zij aan hun zijde zouden staan wat betreft het verzet tegen het drankmisbruik. Dit blijkt ook te kloppen, want artsen, dominees en de burgemeester van Emmen beamen juist dat er heel veel

---

⁸⁸ Frieswijk, *Om een beter leven*, 80.

⁸⁹ Ibidem, 82.

⁹⁰ *Arbeidsenquête*, vr. 8512.

⁹¹ Ibidem, vr. 11634.

drank wordt gebruikt. Dit blijkt uit het antwoord van Willem Tijmes, burgemeester van Emmen, op de vraag welke indruk hij had omtrent de zedelijke toestand van de bevolking: ‘Die indruk is vrij gunstig. Het misbruik van sterken drank is het groote kwaad, en leidt dikwerf tot toneelen die eene andere meening zouden rechtvaardigen’.⁹² De evangelist Wilhelm Jonker wordt ook geïnterviewd en ook hij houdt een heel betoog over de negatieve gevolgen van alcohol.

In de gevolgtrekkingen van de enquête wordt ook de zorg uitgesproken over de gevolgen die drank kan hebben op het geestelijk welzijn van de bevolking. ‘Waar zelfs bij den arbeid het gebruik van sterken drank zoo veelvuldig is, behoeft men nauwelijks te vragen hoe diep het in het algemeen in de zeden des volks is doorgedrongen’, schrijft Veegens.⁹³ Een andere opmerking van de commissie betreft het feit dat de drankwet niet juist gehandhaafd wordt. ‘Van verschillende zijde wordt geklaagd, dat de drankwet niet overal met de noodige klem gehandhaafd wordt (...) overtredingen van deze aard zouden niet zwaar genoeg gestraft worden’.⁹⁴

Wederom wordt er een negatief beeld neergezet. De drinkgewoontes van de veenarbeiders zouden ongepast zijn en het lukte maar niet door middel van maatregelen daar een stop op te zetten. Dit beeld wordt extra versterkt doordat veenarbeiders en verveners door middel van retorische vragen in een bepaalde richting geduwd werden, waardoor zij zelf bijdroegen aan de negatieve beeldvorming. Verveners waren over het algemeen wat milder, maar ook zij ontkenden het drankgebruik niet. De vervener Hendrik Scholte had zelfs gezien dat kinderen van drie tot vijf jaar ‘een vingerhoedje vol uit het glaasje kregen, zonder dat er een traantje in hun oogjes kwam’.⁹⁵

In de negentiende eeuw vond een beschavingsoffensief plaats door de burgerij. Alcoholisme zorgde voor losbandigheid in plaats van zelfbeheersing. In 1881 werd daarom de Drankwet ingevoerd.⁹⁶ Volgens de historicus Jacob Carel van der Stel gaat het huiselijkheidsideaal en de bestrijding van alcohol hand in hand. Vrouwen moesten hun

---

⁹² *Arbeidsenquête*, vr. 10116.

⁹³ Veegens, *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête*, 122.

⁹⁴ *Ibidem*, 122-124.

⁹⁵ *Arbeidsenquête*, vr. 10593.

⁹⁶ J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap, Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum 1995) 156. De drankwet werd opgericht met als doel handhaving van de openbare orde en niet op bestrijding van de drankwet als zodanig. Dit past binnen het politieke liberale klimaat aan het einde van de negentiende eeuw.

mannen beteugelen en afzien van een bezoek aan de kroeg. Financiële kwesties worden ook steeds meer aan de vrouw overgelaten. De vrouw heeft er immers het grootste belang bij wanneer haar man het weekloon afdraagt in plaats van het aan drank te verkwisten.⁹⁷ Deze twee pijlers, de rol van de vrouw in het gezin en het tegengaan van alcoholgebruik, komen daarom zeer prominent in de enquête naar voren.

De lonen in de veenderijen

Het inkomen van het veenarbeidersgezin werd, behalve door de grootte van het gezin, ook bepaald door de weersomstandigheden en door de overige werkzaamheden in het veen of elders. Zoals in de negentiende eeuw voor het gros der arbeidende bevolking gebruikelijk was, werd zij voor aangenomen werk betaald, dat wil zeggen naar de hoeveelheid geproduceerde turf. Een deel van de lonen werd ook in natura betaald, zoals het huis en het stukje grond waarop de veenarbeiders toegestaan was eigen producten te verbouwen. Ook de gedwongen winkelnering was een versturende factor. De vervener was tevens vaak winkelier waardoor de prijs hoger lag dan elders. Regelmatig werden de veenarbeiders uitbetaald in winkels en tapperijen. Door de sterke variatie in werk, de verschillende categorieën arbeiders en de verschillende tariefstellingen die de hoogte van de beloning sterk deed variëren, is het niet mogelijk een algemeen beeld te schetsen. Feit blijft wel dat het loon van de veenarbeiders in het algemeen minder was dan de lonen in de nijverheid.⁹⁸

Er wordt door de turfmakers dan ook flink geklaagd over de hoogte van hun inkomen. Turfmaker J.H. van Ommen beklagde zich hierover bij de staatscommissie in zijn antwoord op de vraag: ‘Kunt gij het altijd goed vinden met den patroon en den onderbaas?’:

Anders wel, maar niet wat betreft het loon. Wij moeten tegenwoordig voor hetzelfde loon heel wat bijwerk doen. (...) Zegt men tot de baas, die dit werk zoo ophoudt, dan antwoordt hij: dan moet gij voor uwe rekening maar een man aannemen, of hij zegt: als gij geen lust in werk hebt, zeg het maar, dan neem ik

---

⁹⁷ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 122.

⁹⁸ Van der Haer, ‘De vervening vanaf 1850’, 129.

wel een ander. Een arbeider is wel verplicht alles te doen wat hem opgedragen wordt; anders is hij zijn brood kwijt.⁹⁹

De vragen die de staatscommissie over de hoogte van de lonen stelt zijn niet gekleurd. Er wordt aan de desbetreffende persoon recht op de man af gevraagd hoeveel hij verdient. Waar de commissie het meest over valt is niet het feit dat er weinig verdiend wordt, maar dat de lonen vaak in tapperijen uitbetaald worden. ‘Het bedenkelijkst is dat misbruik voorzeker, wanneer de betaling geschiedt in eene tapperij of wel in een winkel waar ook sterke drank verkrijgbaar is. Dit laatste is in de veenstreken dikwijls het geval. Verbod van betaling van loon in tapperijen en winkels is daarom zeer gewenscht.’¹⁰⁰ Hieruit wordt duidelijk dat de commissie zich meer zorgde maakte over het drankmisbruik dan over de armoede die het gevolg was van de lage inkomens.

Onderwijs en ontwikkeling

De leerplichtwet dateert van 1901, maar daaruit mag niet worden afgeleid dat men voor die tijd niet naar school ging. Ook zonder leerplicht gingen veel kinderen uit de veenderijen er heen. Het schoolverzuim was echter groot, vooral in de winter, wanneer de wegen moeilijk begaanbaar en de afstanden groot waren. ‘De zorg voor het dagelijks brood weegt veel zwaarder dan de zorg voor de verstandelijke ontwikkeling van het kind’, vermeldde het schoolhoofd Pieter Veenhuysen.¹⁰¹ Een andere reden was het gebrek aan scholen in de buurt. Het schoolhoofd te Weerdingermarke bijvoorbeeld klaagde erover dat de ventilatie hoogst primitief was, de zolderrosetten defect en dat de kledingstukken van de leerlingen voor verreweg het grootste deel in het schoollokaal zelf opgehangen moesten worden. Er werkten twee onderwijzers in één lokaal voor honderd leerlingen ‘vrij wel van middeleeuwsche constructie’.¹⁰²

De staatscommissie vond de toestand van het onderwijs dusdanig belangrijk dat verschillende schoolhoofden en leraren hierover ondervroegen. Zij waren allen ronduit negatief over de opkomst en de inzet van de leerlingen. Het schoolverzuim had negatieve

---

⁹⁹ *Arbeidsenquête*, vr. 9505.

¹⁰⁰ Veegens, *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête*, 109.

¹⁰¹ *Arbeidsenquête*, 574-575.

¹⁰² Van der Haer, ‘De vervening vanaf 1850’, 327.

effecten op de verzuimers, het geleerde vervloog snel en er moest daarom veel herhaald worden. Hoewel scholen en gemeenten het schoolbezoek probeerden te bevorderen door invloed uit te oefenen op de ouders, door het uitreiken van beloningen en het verstrekken van voedsel, werd de situatie er niet beter op.¹⁰³ Het bleef een uitzondering dat een kind alle klassen van de lagere school volgde. Veel ouders leken onverschillig, zij zagen het nut van onderwijs niet in. Veegens concludeert dan ook: ‘In menig geval heeft het schoolverzuim geen andere reden dan onverschilligheid. Deze strekt zich veelal ook tot het godsdienstonderwijs uit. Kinderen die de school verzuimen komen evenmin ter catechisatie.’¹⁰⁴ De staatscommissie zag daarom tegen het schoolverzuim maar één afdoend middel:

Een wettelijke regeling van de leerplicht (...) Alleen daardoor kon een einde komen aan het schoolverzuim, voor zover het ontstaat uit de laakbare onverschilligheid van de ouders of uit het gebruik der kinderen hetzij tot hulp bij landbouw of veelteelt, hetzij tot huishoudelijke bezigheden.¹⁰⁵

Van Alphen is zeer gespits op het onderwijs in ‘nuttige handwerken’. In een interview met de turfstrooiselfabrikant en vervener Hendrikus Bremer, vraagt hij hier flink op door, nadat de voorzitter hier al uitvoerig op was ingegaan. Van Alphen wil weten of er ook onderwijs wordt gegeven in het verstellen van kledingstukken en zo ja of dit onderwijs een ‘practische strekking’ heeft.¹⁰⁶ De nadruk op de huiselijke cultuur, waarin idealiter de man voor het inkomen zou zorgen en de vrouw haar huiselijke taak zou vervullen, was alomtegenwoordig.¹⁰⁷ De commissieleden waren in ieder geval voorstander van dit huiselijkheidsideaal.

---

¹⁰³ Veegens, *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête*, 44.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 48.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 47.

¹⁰⁶ *Arbeidsenquête*, vr. 9087 en 9088.

¹⁰⁷ J. Blok, ‘Hemelse rozen door ’t wereldse leven, Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw’ in R. Aerts en H. te Velde e.a (red) *De stijl van de burger. Over Nederlandse cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen 1998) 123-156, aldaar 129. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat er een nieuw circuit opkwam naast de wereld van de huiselijke en de sociale zorg. Vrouwen kregen ander werk door de ontwikkeling van het economisch leven, waarin nieuwe laagbetaalde beroepen ontstonden die voor nette meisjes geschikt waren.

Hoewel ook hier weer een negatief beeld over de veenarbeiders wordt neergezet, is er in dit geval toch meer sprake van een constatering. Opmerkelijk is dat alleen onderwijzers gevraagd wordt naar de kwaliteit van het onderwijs, in tegenstelling tot de andere categorieën waarin meerdere mensen over hetzelfde onderwerp werden ondervraagd. De vragen van de staatscommissie zijn niet sturend, omdat zij van de onderwijzers toch de antwoorden kregen die zij al verwachtten, namelijk dat het onderwijs erbij in zou schieten door de kinderarbeid. Overigens zullen onderwijzers hun verhaal eerder aandikken. Het was voor hun van belang dat de staatscommissie de ernst van de situatie inzag zodat er eventueel maatregelen getroffen konden worden. De ervaringen van kinderen en hun ouders komen helemaal niet naar voren, waardoor ook hier een eenzijdig negatief beeld gecreëerd wordt.

De woonomstandigheden

Inherent aan de sociale positie van de arbeider was zijn woning. De huizen van onder- en veenbazen waren geheel of gedeeltelijk van steen opgetrokken. Zo'n woning bestond uit één kamer. Daarin was ruimte voor de kookkachel en een kachel voor de verwarming. De slaappleaatsen in deze kamer bestonden uit twee of drie bedsteden. Ondanks het feit dat de onder- en veenbazen de beste huizen hadden van degenen die in het veen werkten, vond de staatscommissie de huisvesting zeer gebrekkig: 'In den regel voldoet de woning niet aan de geringste eischen die men daaraan gewoon is te stellen met het oog op de gezondheid en de zedelijkheid. Eén vertrek dient tot slaappleaats voor het hele gezin; geboren worden en sterven, koken, eten en kleeden, alles moet daar gebeuren.'¹⁰⁸

De veenarbeiders verbleven in plaggenhutten. Deze waren duidelijk van mindere kwaliteit. De keten waren met pannen, riet of plaggen bedekt. Een gat in het dak, of een verschoven dakpan diende als schoorsteen. De muren waren van turf of zoden gemaakt. De staatscommissie beschreef zo'n plaggenhut als volgt:

Het bouwmetaal bestaat uit eenige sparren, turfbonken en heideplaggen; vloeren ontbreken, een schoorsteen is niet altijd aanwezig, soms wel in den vorm eener houten pijp; slaapgelegenheden ellendig, soms ééne bedstede voor man,

---

¹⁰⁸ Veegens, *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête*, 71.

vrouw en een paar kinderen; mobiliair bijna geheel ontbrekend. Vele verzakken daarbij nog gaandeweg door den slappen ondergrond. Eéne enkele heeft een steenen geveltje en stroodak, ééne andere heeft inwendig planken betimmering tegen de zoden wanden.¹⁰⁹

Dat de staatscommissie niet tevreden was over alle soorten woningen, waarin de veenarbeiders woonden, blijkt uit het volgende:

Die tenten zijn in vele gevallen bij gebreke van schoorsteen en vloeren en door de groote onreinheid voor menschelijke verblijf ongeschikt en hoogst nadeelig voor de gezondheid van de het daarin, dikwijls bovendien in te grooten getale overnachtend personeel (...) Eene goede woning is voor den zedelijken toestand en stoffelijken toestand van den arbeider van overwegend belang. Zij voorkomt uithuizigheid en houdt het gezin bijeen. Het bewonen van slechts één vertrek zonder nevenvertrek of opkamer of zelfs zonder zolder waar half volwassen kinderen kunnen slapen, moet op de gezondheid en zedelijkheid der leden van het arbeidersgezin nadeelig werken en doet zich de behoefte gevoelen aan éénige voorschriften van gemeentewegen.¹¹⁰

Wanneer echter de antwoorden bekeken worden, blijkt dat de verveners en de veenarbeiders hun woningen goed genoeg bevonden. Eigenlijk waren het alleen de artsen en de evangelisten die er iets op aan te merken hadden. Datgene wat Veegens schrijft in de gevolgtrekkingen van de arbeidsenquête is daarom veel negatiever dan wat uit de enquête zelf naar voren komt. Hieruit blijkt dat aan de toestand van de woningen veel waarde werd gehecht. Ook dit moet weer gezien worden in het kader van de opkomende sociale politiek aan het einde van de negentiende eeuw. Hierin werd niet alleen voor de verzekering van inkomen en arbeid gepleit, maar ging het ook om meer algemene levensvoorwaarden in termen van gezondheid, huisvesting, opleiding, emancipatie,

---

¹⁰⁹ Veegens, *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête*, 75.

¹¹⁰ *Ibidem*, 125-131.

maatschappelijke participatie, zorg en leefmilieu. Dit mondde uiteindelijk uit in de Woningwet van 1901.¹¹¹

Gezondheid

‘Ja mijnheer, wij mogen eigenlijk niet ziek worden of oud, want dan is het leven een lijden. Gezond of dood.’¹¹² Voor een veenarbeider was het belangrijk gezond te blijven. Bij ziekte kon er niet gewerkt worden en was er dus een gebrek aan inkomsten. Een goede gezondheid was dus een groot goed. Veel vrouwen werden door het zware werk kreupel en kregen op gevorderde leeftijd vaak verkrommingen, waardoor de levensverwachting afnam. Dat het geen gezond werk was blijkt ook uit het antwoord van een vervener op een vraag die hem door de staatscommissie werd gesteld:

Bestaat het kreupel worden in het wondlopen der voeten?: “Gewoonlijk zijn het vrouwen die bij het postgraven kruien; zij hebben daar een vrij langen loop, en de eene wil voor de andere gedaan hebben, waarbij zij wel eens haar voeten op de plank doorlopen. Het kreupel worden is echter ook veelal een gevolg van koude. De vrouwen zitten bezweet buiten koffie te drinken en vatten dan koude.”¹¹³

Ondanks het zware werk, de slechte woonomstandigheden en de eenzijdige voeding, komt uit de enquête het beeld naar voren dat de veenarbeiders zelf niet ongezond waren. Dit blijkt uit het antwoord van de arts Fekko Koerts Amshoff op de vraag van Veegens hoe de kinderen van de arbeidende bevolking eruit zien.

Uitstekend, het zijn wolven van kinderen. De vrouwen zijn ook gezond, en de jonge meiden van 13-15 jaren ook; al werken ze heele dagen, ze blijven vrolijk en wel. De gezondheidstoestand van de bevolking is over het algemeen uitstekend, maar met 50 jaren is men versleten, en dat ligt aan de levenswijze.

---

¹¹¹ M. Hertogh en J.M. Roebroek, *‘De beschavende invloed des tijds’*. *Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland* (’s-Gravenhage 1998) 11.

¹¹² Frieswijk, *Om een beter leven*, 86.

¹¹³ *Arbeidsenquête*, vr. 5787.

Ze gaan hier des avonds om 11 a 12 uur naar het veld, en gaan dan op het natte veld liggen tot ze zien kunnen om te werken, en dit moet de menschen wel knoeien. Het is eene sterke en flinke, gezonde bevolking, en dat is hieruit na te gaan dat, ofschoon de gemeente zeer uitgebreid is – ik heb soms tochten van twee uren te doen – op dit oogenblik mijn burgerlijke armenpraktijk mij bijna niets te doen geeft.¹¹⁴

Wederom moet vermeld worden dat bovenstaand citaat niet objectief is, omdat het de mening van één arts betreft. Aan de andere kant zou het voor een arts alleen maar in zijn nadeel werken wanneer hij de gezondheidstoestand rooskleuriger zou voordoen dan in werkelijkheid het geval was. Een negatieve omschrijving zou medelijden kunnen opwekken bij de staatscommissie, met als gevolg dat de overheid zich meer zou gaan bekommeren om de gezondheid van de veenarbeiders. Zeer waarschijnlijk is de mening van deze arts wel objectief. Het beeld van één arts dekt echter niet de hele lading. Wanneer meerdere artsen aan het woord zouden zijn gelaten, was het zeer goed mogelijk dat het beeld over de gezondheid van de veenbevolking, in zowel positieve als negatieve zin, er heel anders had uit gezien.

Ook wordt er door de commissie vaak gevraagd naar de kwaliteit van het drinkwater, maar in alle gevallen wordt daar positief op geantwoord, zelfs door de veenarbeiders. Iedereen dronk wel uit het kanaal, maar dit schaadde de gezondheid niet, aldus de burgemeester van Smilde Marinus Adrianus Hoogerbrugge:

Men drinkt water uit het kanaal; dat water is bruin en lijkt meer op bier dan op water. Ik zie er tegen op om het te drinken en gebruik gefiltreerd regenwater. Voor de gezondheid schijnt het echter niet schadelijk te zijn, want de menschen worden bij ons tamelijk oud. Het meeste water wordt gebuikt voor de koffie.¹¹⁵

---

¹¹⁴ *Arbeidsenquête*, vr 8465.

¹¹⁵ *Ibidem*, vr. 12080.

De conclusie van de staatscommissie was daarom dat de gezondheidstoestand van de veenbevolking over het algemeen niet slecht was. De lichaamsbouw was fors en er waren ‘weinig ziekelijke en sukkelende gestalten.’¹¹⁶

Samenvattend kan gesteld worden dat aan de veenarbeiders en veenbazen veelal suggestieve en retorische vragen gesteld werden. Onderwijzers, artsen en andere hoger geschoolden kregen meer beschouwende vragen voorgelegd. De meeste vragen betroffen de gezinsomstandigheden, het drankmisbruik, en de gevolgen van vrouwenarbeid, waarbij vooral Van Alphen op de kwestie doorvroeg. Herhaaldelijk werd arbeiders, onderwijzers, artsen, bouwopzichters en veenbazen gevraagd naar de taak en werkzaamheden van vrouwen. Hoewel zij veel belangstelling toonden voor de situatie van vrouwen, riepen de enquêteurs geen vrouwen op voor een gesprek. De commissie bevond de veenarbeidsters blijkbaar te onbekwaam om het woord te voeren. Alle geïnterviewden bevestigden dat de arbeid voor vrouwen zeer slecht was. Vooral de huiselijke ontwikkeling zou achterwege blijven. Kleding werd, tot ontzetting van de enquêteurs, weggegooid in plaats van hersteld of vermaakt. De slechte omstandigheden in het veen leken voor een groot deel te wijten aan de afwezige moeder en echtgenote.

De vraag of gehuwde vrouwen zich aan hun gezin moesten wijden of ook buitenshuis werk mochten verrichten, hield de enquêteurs schijnbaar veel bezig. De enquêteurs maakten zich dus drukker om de morele toestand waarin de veenarbeiders verkeerden dan hun werkelijke leefomstandigheden. In die zin kan de enquête gezien worden als een tekst die de discussies van die tijd, zoals het huiselijkheidsideaal en de bestrijding van drankmisbruik, mede vorm gaf en de veenarbeiders, hun leven en werk, op een specifieke manier beschreef en in beeld bracht. Het gevolg was dat een beeld tevoorschijn kwam van een weinig ontwikkelde bevolking die probeerde te overleven in een gebied dat aan de rand van de beschaving verkeerde. De pers en politiek spraken schande van de situatie, met name de gedwongen winkelnering moest het ontgelden. Pas in 1906 werd dit bij wet afgeschaft, hoewel het tot na de Tweede Wereldoorlog bleef

---

¹¹⁶ Veegens, *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête*, 49.

bestaan.¹¹⁷ Andere wettelijke maatregelen om de situatie van de veenarbeiders te verbeteren werden niet genomen. Pas in 1940 werd een verbod op veldarbeid voor kinderen voorgesteld, hetgeen in 1955 werd vastgelegd. In 1923 konden de veenarbeiders aanspraak maken op de ongevallenwet van 1901. Ook de Arbeidswet van 1889 of de Veiligheidswet van 1895 was niet op de veenarbeiders van toepassing.¹¹⁸ Ondanks de betrokkenheid van de overheid naar de toestanden in de veenderijen, was het overheidsingrijpen laks en werd de veenstreek alsnog aan haar lot overgelaten.

Hoofdstuk 4. Beeldvorming in de pers

De beeldvorming zoals die in de pers naar voren komt is van een andere aard. De artikelen in de pers hadden namelijk betrekking op de veenderijen in Friesland, omdat het socialisme er eerder voet aan de grond kreeg. De strijd om het algemeen kiesrecht groeide daar in de jaren na 1885, terwijl die in het westen van het land inzakte. Binnen het kader van de kiesrechttagitatie en het socialisme ontwikkelde zich een beweging van land- en veenarbeiders in het noorden van Nederland. Ferdinand Domela Nieuwenhuis nam het tijdens de stakingen van 1888 op voor de veenarbeiders in Friesland.¹¹⁹ Dientengevolge was de pers bekender met Friesland dan met Drenthe. De toestanden in de Drentse en Friese veenkoloniën verschilden echter nauwelijks van elkaar, zodat deze artikelen ook kunnen worden gebruikt bij de analyse.

De artikelen die over de veenderijen zijn geschreven komen uit *Vragen Des Tijds*, *Sociaal Weekblad* en *Morgenrood*, het zondagsblad voor de lezers van *Recht voor allen*. In de *Asser Courant* en de *Nieuw Rotterdamsche Courant* zijn eveneens korte berichten geschreven, echter deze hadden alleen betrekking op de stakingen van 1888. Of, zoals de *Nieuw Rotterdamsche Courant* vermeldde: '(...) De arbeiders hebben den

---

¹¹⁷ Van der Haer, 'De vervening vanaf 1850', 141. De gedwongen winkelnering werd bij de wet afgeschaft, maar in de praktijk bleef het voortbestaan. Na de Eerste Wereldoorlog en de turfcrisis van 1920 kwam er een definitief einde aan.

¹¹⁸ Frieswijk, *Om een beter leven*, 91.

¹¹⁹ Ibidem, 127-128.

arbeid gestaakt, omdat zij hooger loonen eischen.'¹²⁰ De berichtgeving is nauwgezet, en van beeldvorming over de sociaal-economische omstandigheden waarin de veenarbeiders leefden, is geen sprake. Vandaar dat de artikelen uit deze kranten buiten beschouwing worden gelaten. De nadruk zal in dit hoofdstuk liggen op de analyse van de artikelen uit bovengenoemde tijdschriften, waarna duidelijk zal worden in hoeverre de pers de beeldvorming van de veenarbeiders beïnvloedde. Tevens zal gekeken worden of de inhoud van de desbetreffende tijdschriften onderling van elkaar verschilde. *Sociaal Weekblad* en *Vragen des Tijds* waren namelijk sociaal-liberale tijdschriften, in tegenstelling tot het socialistische *Morgenrood*.

§1. Sociaal Weekblad

Het *Sociaal Weekblad* werd in 1887 opgericht door Arnold Kerdijk en de uitgever Tjeenk Willink. Kerdijk, een progressief liberaal, werd in 1887 benoemd tot secretaris van de Maatschappij tot 't nut van het algemeen en had als plan het opzetten van een weekblad. Zijn ideeën waren vrij vooruitstrevend en het Nut stemde niet in met het eerste uitgegeven nummer. Daarom besloot Kerdijk het blad zelfstandig uit te geven onder de naam *Sociaal Weekblad*. Tot 1892 bleef hij redacteur, waarna hij zijn functie om gezondheidsredenen overdroeg aan M.W.F. Treub.¹²¹

In het *Sociaal Weekblad* zijn in 1892 drie artikelen geschreven die direct betrekking hebben op de veenderijen. De uitslagen van de staatsenquête waren voor de journalisten de bron van informatie en de gegevens kwamen dus uit de tweede hand. Twee jaar eerder, op zaterdag 19 april 1890, verscheen een artikel over de kwalijke gevolgen van koppelarbeid in Friesland. Koppelarbeid zou leiden tot onzedelijkheid, baldadigheid, onhuiselijkheid en zorgeloosheid. De auteur, D. Konijnenburg, pleitte daarom voor afschaffing.¹²² Hoewel het artikel niet specifiek over de veenarbeiders gaat,

---

¹²⁰ 'Korte berichtgeving', *Nieuw Rotterdamsche Courant*, 20 april 1888, 5. De *NRC* was overigens een liberale krant en werd door ongeveer 9000 ontwikkelde burgers gelezen.

¹²¹ <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/polak-kerdijk.html>, gezien op 01-06-2009. Maatschappij tot 't nut van het algemeen werd in 1784 opgericht en hield zich bezig met zaken die het algemeen belang dienden, zoals onderwijs, ontwikkeling en maatschappelijke discussie. Het doel was de kennis en deugd van de gewone man op een hoger plan te brengen door uitgave van goedkope boeken met opvoedende waarde. In Drenthe zijn op 36 plaatsen nuts departementen geweest.

¹²² D. Konijnenburg, 'Koppel-arbeid in Friesland', *Sociaal Weekblad* 4 (1890) 125-127, 127.

komen zij indirect wel aan bod, omdat ook zij tot de groep arbeiders behoorden die koppelarbeid verrichtten.

In vier artikelen uit 1892, geschreven naar aanleiding van de enquête, wordt wel direct verwezen naar de toestand in de veenderijen. Het eerste artikel 'De Noodlijdenden te Beets' is een oproep om aan de armoede in de venen iets te doen:

De ellende in dit ongelukkige dorp is ten top gestegen; er moet hulp komen en wel direct. Burgerlijke en diaconie-armbesturen zijn niet bij machte, in dezen hulp te verlenen; waarom wij een beroep doen op de publieke liefdadigheid (...) Als op de Krakatau een onheil uitbreekt, ontknoopen zich de beurzen. Als een streek van Spanje door watervloed geteisterd wordt, tasten velen in den zak. Ditmaal is er buitengewone nood te lenigen dichterbij in de buurt, binnen onze eigen landpalen.¹²³

Een week later, op zaterdag 12 maart, verschenen twee artikelen 'Uit de enquête in de veenderijen 1' en 'Uit de enquête in de veenderijen 2'. In het eerste artikel schrijft Ph. Falkenburg dat door de concurrentie van steenkool de veenderijen er economisch gezien slecht voor staan. Er is nauwelijks werk en geen geld, veel gezinnen zijn daarom 'broodeloos'. 'Men steelt rijs uit de bossen, men stroopt wild, men bedelt in troepen het land af.'¹²⁴ Over de zeden en gewoonten van de veenbevolking wordt overigens met geen woord gerept. Dit artikel is puur een oproep om te helpen, want ' (...) pas dan kan de dageraad van betere tijden gloren. Eerst dan kan vaststaan, dat Friesland ons Ierland niet hoeft te worden.'¹²⁵

In het artikel dat daar op volgt 'Uit de enquête in de veenderijen 2' wordt wel ingegaan op de 'ellende'. De huishouding zou in de war komen, omdat de vrouw buitenshuis werkt. Ook de toestand van de woningen zou veel te wensen over laten. Alleen artsen, burgemeesters en onderwijzers komen over het woningvraagstuk aan het woord, dat zij omschrijven als 'allersomberst en zeer slecht'.¹²⁶

---

¹²³ Ph. Falkenburg, 'De noodlijdenden te Beets', *Sociaal Weekblad* 6 (1892) 81-82, 82.

¹²⁴ Ph. Falkenburg, 'Uit de enquête in de veenderijen 1' *Sociaal Weekblad* 6 (1892) 84-88, 86.

¹²⁵ Falkenburg, 'Uit de enquête in de veenderijen 1', 88.

¹²⁶ Ph. Falkenburg, 'Uit de enquête in de veenderijen 2' *Sociaal Weekblad* 6 (1892) 95-98, 96.

(...) de zoogenaamde hutten, die hier nog al eenige zijn, en een achttal woningen in de kom van het dorp (de zogenaamde konijnenhokken). Deze te beschrijven zal wel niet noodig zijn. 't Zijn zwijnenhokken. (...) Die hokken worden door 10, 20, 30 ja 40 man bewoond. Wie het eerst 's avonds met zijn werk klaar is, begint zijn boonen of rijst te koken en bakt zijn pannenkoeken met olie of amerikaansch vet boven den aschpot. 's Nachts is het dikwijls bar koud, daar men, om den stikkenden rook te verdrijven, de deur moet laten openstaan. In de bedsteden kunnen de menschen dikwijls niet blijven liggen van het ongedierte. Van de atmosfeer in zulk een tent kan men zich een denkbeeld maken, wanneer men leest dat, "men er nat inkomt, als men den ganschen dag in 7 of 8 voet water of in den regen heeft gewerkt; dan kruipt men dicht bij het vuur om zich te drogen".¹²⁷

Opmerkelijk is dat over de gezondheid van de veenarbeiders negatief wordt geschreven, 'De kinderen, die arbeid verrichten, zien er bovendien bleek en mager uit. Zij lijden meest altijd aan scrufolose.'¹²⁸ Dit in tegenstelling tot de staatscommissie, die juist na het verhoor van enkele artsen concludeerde dat de algemene gezondheid onder de veenbevolking vrij goed was.

Op zaterdag 19 maart 1892 verscheen het laatste artikel 'Uit de enquête in de veenderijen (slot)'. Hier werd voornamelijk ingegaan op de geringe gezondheidszorg, die vanwege de grote afstanden moeilijk op gang kwam, en op de slechte voeding.¹²⁹ 'En wanneer men met de geringheid van het inkomen rekening houdt, kan men wel vermoeden, dat deze te wenschen overlaat. Aardappelen en roggebrood, wat meelspijzen en pannenkoeken, in de olie gebakken, ziedaar het voedsel van een arbeidersgezin. Drie keer per dag aardappelen, geen dierlijk vet.'¹³⁰ Ook de gedwongen winkelnering wordt bekritiseerd: 'Ook den rekeningen van den smid, den schoenmaker en den kleermaker

---

¹²⁷ Falkenburg 'Uit de enquête in de veenderijen 2', 96-97.

¹²⁸ Ibidem, 96.

¹²⁹ Ph. Falkenburg, 'Uit de enquête in de veenderijen (slot)' *Sociaal Weekblad* 6 (1892) 105-107, 106.

¹³⁰ Falkenburg, 'Uit de enquête in de veenderijen (slot)', 105.

worden door de veenbaas betaald, die daardoor meestal een ondragelijke controle op het arbeidersgezin uitoefent.’¹³¹

Het drankmisbruik wordt vreemd genoeg niet aangehaald. Sterker nog, Falkenburg vermeldt dat dit nauwelijks problemen opleverde: ‘Onder het werk wordt in het geheel geen drank gebruikt, tenzij bij het laden van het schip de schipper een borrel geeft. Vele getuigen waren het eens, dat in de laatste jaren het drankgebruik sterk vermindert.’¹³² Mijns inziens is het zeer verwonderlijk dat de kwalijke gevolgen van het drankmisbruik nauwelijks naar voren komt. In de enquête over de Drentse venen komt overduidelijk naar voren dat het drankmisbruik een groot probleem vormde. Het zou kunnen zijn dat de enquêteurs die te werk werden gesteld in de Friese venen, minder gespist waren op het drankmisbruik, waardoor er een positiever beeld werd geschetst. Dit bevestigt nogmaals dat de enquête in geen enkel opzicht een objectieve bron is, hoewel de enquête dat wel pretendeerde te zijn.

De artikelen in de tijdschriften, die op de gevolgtrekkingen van de enquête volgden, waren echter ook niet objectief. Dit zou wellicht de bedoeling geweest kunnen zijn, aangezien het doel was het medelijden van de lezer aan te wakkeren. In het slot van het artikel wordt wederom een oproep gedaan om steun te verlenen en aandacht te schenken aan de toestand in de veenderijen:

Aan het eind van mijn overzicht gekomen, moet ik de vraag beantwoorden, die ik mij in de aanhef heb gesteld: stemmen de getuigen-verhooren van dezen bundel overeen met het ongunstige oordeel van hen, die in couranten en tijdschriften de friesche venen beschreven? En het antwoord luidt: ongetwijfeld. Er ligt niets overdrevens in die talrijke lijdensgeschiedenissen van heel een bevolking. Nood is er, hooge nood, die alleen door krachtige middelen bezworen kan worden. Daarbij zij men overtuigd, dat een beschrijving, indien op zichzelf juist, nimmer anders dan een zwakke afspiegeling van de werkelijkheid kan zijn. Daarom de hand aan het werk geslagen! Men redde, wat nog te redden is! Men verschaffe in den eerste

---

¹³¹ Falkenburg, ‘Uit de enquête in de veenderijen (slot)’, 105.

¹³² Ibidem, 105.

plaats voedsel en vervolgens arbeid aan hen, die naar werk zo smachtend uit zien – arbeid, die aanwezig is (...) En ten slotte geve men den arbeider gelegenheid, in den landbouw geld te verdienen, dat de veenderij hem weigert. Dan eerst zal Friesland gered zijn.¹³³

Het progressief liberale karakter komt in de artikelen van in het *Sociaal Weekblad* duidelijk naar voren. De periode vanaf de jaren 1890 wordt ook wel de periode van het linkse sociaal-liberalisme en radicalisme genoemd. Treub had als ideaal een democratische maatschappij met een zakelijk en actief optredende overheid.¹³⁴ Toch kwam daar in de jaren negentig nog weinig van terecht. Oproepen om hulp en erkenning van de toestand in de veenderijen in liberale tijdschriften bestonden wel, maar de overheid verbond er vooralsnog geen maatregelen aan.

§2. *Vragen Des Tijds*

Als alternatief op *De Gids* werd in 1874 door de sociaal-liberalen W. Heineken, A. Kerdijk, J.D. Veegens en B.H. Pekelharing het blad *Vragen des Tijds* opgericht. Het tijdschrift was bedoeld als onderbouwing voor het vooruitstrevende liberalisme. Door de publicatie van artikelen over de sociaaldemocratie en het Duitse kathedersocialisme werd hieraan vormgegeven.¹³⁵ In de eerste helft van de jaren negentig verschenen drie artikelen over de crisis en de misstanden in Friesland. Het eerste artikel ‘Misstanden bij den veldarbeid in Friesland’ dateert uit 1892 en betreft, zoals de titel al aangeeft, alleen de veldarbeiders.¹³⁶ De auteur van het artikel, A. Rauwerda, voorman van de Friesche Volkspartij, geeft een betoog over de misstanden in de veldarbeid. Rauwerda was zeer radicaal en zette zich in voor het opstellen van rapporten over kinder- en vrouwenarbeid,

---

¹³³ Falkenburg, ‘Uit de enquête in de veenderijen (slot)’, 107.

¹³⁴ R. Aerts, *Land van kleine gebaren*, 156-157.

¹³⁵ <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/houten-s.html>, gezien op 30-05-2009. Kathedersocialisme is in Duitsland ontstaan. Door middel van overheidsinventie trachtten de kathedersocialisten de situatie van de arbeidersklasse te verbeteren. De samenleving was maakbaar en kon naar eigen zeggen worden geordend, mits eigenbelang plaats maakte voor gemeenschapszin en de overheid een actief beleid voerde. Hun ‘nieuwe economie’ zou een concept vormen voor maatschappelijke hervormingen, die vooral de arbeidersklasse ten goede zou komen.

Kerdijk richtte dus zowel naast *Sociaal Weekblad* ook *Vragen des Tijds* op.

¹³⁶ A. Rauwerda, ‘Misstanden bij den veldarbeid in Friesland’ *Vragen des Tijds* 18 (1892) deel 2, 67-96, 67.

werktijden en lonen in de landbouw.¹³⁷ Hij is het oneens met het feit dat de werkomstandigheden van de veldarbeiders niet bij de staatsenquête zijn betrokken. Alle facetten van het leven van de veldarbeiders, zoals vrouwen- en kinderarbeid, koppelarbeid en winkeldwang, onderwijs, woningen, werklonen en hygiëne passeren de revue. Rauwerda heeft getracht om: ‘(...) in al mijne mededeelingen zoo sober mogelijk te zijn en zorgvuldig alles, wat naar effectbejag kon zweemen, vermeden (...) Ik hoop ten zeerste daarvoor mijner lezers (mocht het een groot deel zijn!) de overtuiging te hebben gewekt, dat het bij den veldarbeid in Friesland waarlijk erg genoeg is.’¹³⁸ Rauwerda wilde de situatie beschrijven zoals die echt was, zonder effectbejag te veronderstellen. Ondertussen had Rauwerda echter wel degelijk tot doel voor een effect te zorgen, namelijk dat mensen medelijden kregen en er hulp op gang zou komen.

In eerste instantie heeft dit artikel weinig te maken met de situatie waarin de veenarbeiders verkeerden. Desalniettemin wordt de vergelijking met de woon- en werkomstandigheden van de veenarbeiders regelmatig getrokken. Indirect worden de veenarbeiders op een negatieve manier gerepresenteerd. Rauwerda is zelfs zo cynisch over het werk van de staatscommissie dat hij aan hun kwaliteiten twijfelt. De woonomstandigheden zoals die uit de enquête naar voren kwamen waren erbarmelijk, maar Rauwerda is er van overtuigd dat in bepaalde gevallen niet de woningen van de veenarbeiders maar die van de veldarbeiders zijn onderzocht. ‘Opgemerkt zij, dat hier geen sprake is van de woningen der veenarbeiders maar van veldarbeiders, die misschien nog een tijdlang als trekkers in de venen werkzaam zijn.’¹³⁹

In de jaren hierna volgden nog twee artikelen die betrekking hadden op de provincie Friesland, ‘Hoe is Friesland te helpen?’ uit 1894, en ‘De crisis in Opsterland en in Weststellingwerf’¹⁴⁰ uit 1895. Ook hier komen de veenarbeiders indirect aan bod. ‘Waar nog geen armoede is in den gewonen zin van het woord, is achteruitgang. De flinke boerenarbeider, de veenwerker, de ambachtsman zinkt tot bedeelde (...) allen gaan en

---

¹³⁷ <http://iisg.nl/bwsa/bios/rauwerda.html>, gezien op 30-05-2009

¹³⁸ Rauwerda, ‘Misstanden bij den veldarbeid in Friesland’, 96.

¹³⁹ Ibidem, 94.

¹⁴⁰ V. Bruinsma, ‘De crisis in Opsterland en in Weststellingwerf’ *Vragen des Tijds* 21 (1895) 223-238, 223.

meer en meer achteruit. En waar de bloei van het platteland vroeger den bloei van de steden veroorzaakte, kwijnen nu beide.’¹⁴¹

In beide artikelen wordt veelvuldig geklaagd over de omstandigheden waarin de Friese (veen)arbeiders moeten leven. Toch worden zij niet negatief gerepresenteerd, want over hun gedrag, zeden en gewoonten wordt niet gesproken. Hier draait het dus wel om de oproep een bijdrage te leveren, zodat de materiële omstandigheden verbeterd kunnen worden. Een specifiek artikel over de veenarbeiders is nooit geschreven. Andere artikelen over misstanden in werkplaatsen en fabrieken zijn wel gepubliceerd. Dit is begrijpelijk, gezien het feit dat Veegens zowel oprichter van *Vragen des Tijds* als voorzitter van de staatscommissie was. Dit blad had er dus wel aandacht voor, maar voornamelijk indirect. Veenarbeiders waren nooit het hoofdonderwerp van een artikel.

§ 3. *Morgenrood*

Morgenrood heeft van 1892 tot 1898 bestaan en was het zondagsblad bestemd voor de lezers van het socialistische weekblad *Recht voor allen*, onder redactie van Domela Nieuwenhuis. *Recht voor Allen* ontwikkelde zich snel in revolutionair-socialistische richting en wendde zich rechtstreeks – door inhoud en wijze van propaganda - tot de arbeiders.¹⁴² In 1895 verscheen in *Morgenrood* een met foto’s geïllustreerde reportage over de armoede in de Friese veenderijen. Het had als titel ‘Een hoekje van het “rijke” Nederland’ en bestond uit drie delen, verspreid over twintig pagina’s.¹⁴³

Het eerste deel was een oproep aan de lezers om de armoede op het platteland in Nederland onder ogen te zien. ‘Doch ook Nederlanders kunt ge veel ontmoeten die geen flauw begrip hebben van de uitgebreide armoede, die in hun land bestaat. Als ge hun van armen spreekt, dan zeggen ze: “o ja, in de steden, menschen die niet oppassen of niet werken willen, dronkaards, zorgeloozen”.’¹⁴⁴ Veel Nederlanders zouden armoede zien als een gevolg van een gebrek aan vlijt, terwijl Wibaut met zijn artikel juist trachtte aan te tonen dat ‘armoede geen gevolg van eigen schuld hoeft te zijn’.¹⁴⁵ Hij vond het

¹⁴¹ V. Bruinsma, ‘Hoe is Friesland te helpen’, *Vragen des Tijds* 20 (1894), 343-374, 344.

¹⁴² <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/nieuwenhuis>, gezien op 07-06-2009. Domela Nieuwenhuis werd de grote voorman en propagandist van de Sociaal Democratische Bond.

¹⁴³ F.M. Wibaut, ‘Een hoekje van het “rijke” Nederland’, *Morgenrood* 5 (1895) 20-38, 20.

¹⁴⁴ Wibaut, ‘Een hoekje van het “rijke” Nederland’, 20.

¹⁴⁵ *Ibidem*, 20.

belangrijk armoede aan te tonen. ‘Bekendheid met de verschijnselen en den omvang der ellende kan schaamte verwekken over het voortbestaan van zooveel afschuwelijks; als dit gevoel sterk wordt en algemeen, sterk genoeg om te dwingen tot daden, dan ligt de verandering der toestanden in onze macht.’¹⁴⁶ Hierin komt duidelijk het socialistische karakter naar voren, waaruit blijkt dat de arbeiders de onderdrukte klasse zijn en bevrijd moet worden van de overheersende klasse, ofwel de veenbazen die de prijzen laag houden, ofwel het ambtelijk bestuurlijk apparaat dat weinig doet aan werkverschaffing. De armoede was een gevolg van een gebrek aan werk en niet van een gebrek aan ‘vlijt’, hetgeen het daadkrachtige karakter van arbeiders wil onderstrepen.

In het tweede deel ligt de nadruk vooral op de erbarmelijke omstandigheden waarin de veenarbeiders leven. ‘Doch duizenden bunders liggen woest en honderden werklozen hongeren in hutten in de nabijheid’.¹⁴⁷ Wibaut pleit voor een actiever gemeentebestuur. Door woeste gronden te ontginnen zou er meer werkgelegenheid gecreëerd worden. ‘(...) De nu bedeeden, voor zover ze nog niet te laag zijn gezonken door de lange neerdrukkende ellende, zullen dan weer opklimmen tot onafhankelijke menschen; waar nu honger is op woesten grond, zal dan matige welvaart kunnen zijn op welige weiden.’¹⁴⁸ Hierna volgt een beschrijving van de zeer slechte woningen waarin de veenarbeiders gedwongen zijn te wonen. Aan de hand van zeven foto’s wordt getoond hoe klein en armoedig de mensen leefden. De zogenaamde plaggenhutten, de bokwoningen, hutten en zelfs een schuif worden zowel in woord als in beeld uitvoerig beschreven. Wibaut merkt bij de foto van de schuif op: ‘Op het plaatje ziet het ding er zelfs beter uit dan het is. De schuif is zeer oud en versleten; als er gaten in vallen, wordt er een stuk oude plank op gespijkerd. Aan de deur is geen andere sluiting dan een bezemstok er voor, doch de verleiding voor de dieven is gering. De schuif ligt er jaren.... en zal er nog wel jaren liggen.’¹⁴⁹

In het derde deel wordt wederom in gegaan op de woonomstandigheden, dit keer zijn de hutten aan bod. ‘Hutten, zooals daarop zijn afgebeeld, staan er hier honderden; de eene wat beter, de andere nog wat slechter; in allerlei richtingen staan ze dooréén, in

---

¹⁴⁶ Wibaut, ‘Een hoekje van het “rijke” Nederland’, 38.

¹⁴⁷ Ibidem, 28.

¹⁴⁸ Ibidem, 28.

¹⁴⁹ Ibidem, 29.

sombere groepen bij elkander.’¹⁵⁰ En alweer worden de miserabele woonomstandigheden in detail beschreven. De afmetingen per vertrek worden zelfs tot op de centimeter toegelicht. Aan het eind van het derde deel komen puntsgewijs de slechte voeding, het gebrek aan ontwikkeling en onderwijs, en de slechte zeden en gewoonten aan bod. ‘De ontwikkeling is in verhouding met de levensomstandigheden. De volwassenen en ouden zijn door de ellende verstompt en verdierlijkt. Hun ouderdom weten ze bij benadering; als ze het juiste jaar van ouderdom weten is het al veel (...) Een nieuw geslacht dat na weinig jaren zal zijn gezonken even laag als de ouders’¹⁵¹ Wibaut vermeldt overigens wel dat de veenarbeiders niets aan deze situatie kunnen doen en dat het van nature hardwerkende en vlijtige mensen zijn. Door een passieve houding van de gemeente is er geen werk, waardoor de arbeiders automatisch vervallen in een verderfelijke toestand. Deze opmerking sluit aan bij het doel van het socialistisch program. De socialisten wilden het staatsingrijpen vergroten door te beginnen bij de gemeenten. Deze technocratische staatsplanning kwam echter pas vanaf 1900 enigszins op gang.¹⁵²

Door het toevoegen van foto’s aan het artikel werden voor het eerst deze onbekende plaatsen en plekken in de samenleving, die anders zeer waarschijnlijk verborgen zouden blijven, in beeld gebracht. De foto’s suggereerden een directe weergave van de werkelijkheid, dit in tegenstelling tot een geschilderde prent waarbij de beschouwer het gevoel kreeg dat het een interpretatie betrof.¹⁵³ Door deze fotoreportage kon het grote publiek overtuigd worden van misstand en onrecht. De socialisten gingen daarin een stap verder dan de liberalen.

De beeldvorming zoals die in de berichtgeving van de socialistische pers naar voren komt is anders dan de sociaal-liberale pers. *Sociaal Weekblad* en *Vragen des Tijds* gaan uitvoerig in op de slechte woon- en werkomstandigheden, er wordt echter nauwelijks ingegaan op het gedrag en de gewoontes. Over het drankmisbruik of baldadigheid wordt niets vermeld. Naar aanleiding van de enquête wilde de journalisten het publiek laten weten hoe slecht de veenarbeiders er materieel gezien aan toe waren. Het artikel uit *Morgenrood* gaat daarin een stap verder, niet alleen door het tonen van

---

¹⁵⁰ Wibaut, ‘Een hoekje van het “rijke” Nederland’, 36.

¹⁵¹ Ibidem, 37-38.

¹⁵² R. Aerts, *Land van kleine gebaren*, 155.

¹⁵³ Wilke, *Voor den opbouw van Drenthe*, 74.

foto's, maar ook door de gevolgen op sociaal vlak breed uit te meten. De socialisten gaan ervan uit dat, mits er hulp vanuit de gemeente wordt geboden, de arbeiders zichzelf kunnen bevrijden uit de ellendige economische en morele toestand waarin zij verkeren. Waar de veenarbeiders door de liberalen gezien worden als passief, worden ze bij de socialisten omschreven als actief.

Conclusie

In het voorjaar van 1922 verschenen in de veel gelezen weekbladen *De Prins* en *Het Leven* een aantal dramatische fotoreportages over de hongerende Drentse veenbevolking, die op materieel gebied aan alles gebrek had. Zonder enige terughoudendheid toonden de foto's armoede, ellende en sociale neergang. De oorzaak hiervan was de toenemende vraag naar steenkolen, waardoor de inkomsten uit de verveningen daalden. Dientengevolge werd de bestaansbasis van een grote groep veenarbeiders in korte tijd volledig onderuit gehaald. De provincie Drenthe als geheel werd synoniem voor armoede. Tot de jaren negentig van de twintigste eeuw hielden historici zich vast aan dit beeld. Onderzoek naar de toestanden in de venen stond altijd in het kader van bevestiging van dit beeld. In het laatste decennium van de vorige eeuw ontstond hierover echter discussie. Sommige historici waren namelijk van mening dat de mate van armoede gerelativeerd moest worden. De Amsterdamse kelderwoning zou niet veel slechter geweest zijn dan een plaggenhut. Het gevolg was een felle polemiek, waarin de grenzen tussen wetenschappelijke integriteit en politieke vooringenomenheid vervaagden. Bovendien werd de politieke, economische en sociale achtergrond waartegen dit debat zich afspeelde uit het oog verloren.

Het beeld dat door historici en de pers in de twintigste eeuw werd gecreëerd vond haar oorsprong echter al enkele decennia eerder, namelijk aan het einde van de negentiende eeuw. Ook toen werd Drenthe gezien als een achtergestelde provincie, waar achterstand, armoede en onwetendheid onder de veenbevolking alomtegenwoordig waren. Drie groepen in de negentiende-eeuwse samenleving waren verantwoordelijk voor de totstandkoming van deze negatieve beeldvorming: de geestelijkheid, de staatsenquôte die door de overheid werd geïnitieerd om onderzoek te doen naar de toestanden in de veenderijen, en de landelijke pers.

Onder geestelijkheid worden in het bijzonder de drie dominees, W. Jonker, W. Braak-Hekke en W. de Weerd verstaan. In de jaren negentig van de negentiende eeuw werden zij naar de Drentse venen gezonden om te evangeliseren en de bevolking te beschaven. Aan het einde van de negentiende eeuw heerste de gedachte dat de burger door middel van een juiste opvoeding kon worden opgevoed tot een deugzaam persoon.

Deze taak moest volbracht worden door de burgerij, in dit geval de gegoede middenklasse waartoe de dominees behoorden. In de memoires van de drie dominees ligt daarom de nadruk op het gebrek aan huiselijkheid, baldadigheid, slechte woonomstandigheden en op het gebrek aan ontwikkeling. Het drankmisbruik werd echter als het grootste kwaad gezien. In vergelijking met De Weerd zijn Jonker en Braak-Hekke gematigd in hun oordeel. De Weerd schrijft op een dwingende prekende toon over de misstanden in de venen. Doordat hij zich tot doel had gesteld geld in te zamelen voor de veenarbeiders, heeft hij waarschijnlijk bewust gekozen voor een sentimentele schrijfstijl. Alleen dan zou het medelijden van de lezers voldoende aangewakkerd worden en hen aansporen tot donatie.

De staatsenquête en de gevolgtrekkingen daarvan tonen eveneens een vrij somber beeld van de veenbevolking. Vier enquêteurs ondervroegen een maand lang artsen, onderwijzers, burgemeesters, verveners en veenarbeiders over de leef- en werkomstandigheden in de veenderijen. De commissieleden gingen bevooroordeeld te werk, hetgeen blijkt uit de suggestieve en retorische manier waarop zij veenarbeiders en verveners ondervroegen. Vooral de vragen op het gebied van vrouwenarbeid en het drankmisbruik waren insinuerend. Artsen en onderwijzers daarentegen kregen beschouwende vragen voorgelegd, die resulteerden in de gewenste antwoorden. De bijzondere interesse voor deze twee onderwerpen leek grotendeels voort te komen uit het huiselijkheidsideaal dat veel politici voorstonden. Het ideaal was dat de vrouw thuis bleef om voor het gezin te zorgen en zich kon toeleggen op huiselijke taken als naaien en breien. Orde, netheid en spaarzaamheid waren taken voor de vrouw. Het gezin werd gezien als een voedingsbodem voor aangepast en beheerst gedrag. Alcoholisme was daarentegen het tegenovergestelde van een meer beschaafde levensstijl en werd gelijk gesteld aan armoede en bandeloosheid. Alcoholbestrijding en het huiselijkheidsideaal namen een belangrijke plaats in binnen het normenpatroon van politici, vandaar dat de enquêteurs hier zo gespist op waren.

De pers heeft ook invloed gehad op de negatieve beeldvorming. *Sociaal Weekblad* en *Vragen des Tijds* waren progressieve sociaal-liberale bladen die enkele artikelen publiceerden over de toestand in de veenderijen. Hoewel de artikelen eigenlijk de veenderijen in Friesland betroffen, wordt de mate waarop de armoede in de Drentse

venen aandacht kreeg ook duidelijk. In het *Sociaal Weekblad* verschenen drie artikelen naar aanleiding van de staatsenquête. Hierin stond vooral de slechte materiële toestand waarin de veenarbeiders leefden centraal. Hetzelfde gold voor *Vragen des Tijds*, waarin niet de veenbevolking expliciet aan bod kwam, maar er gesproken werd van de armoede onder de Friese arbeiders. Het socialistische blad *Morgenrood* ging nog een stap verder door uitvoerig aandacht te besteden aan de sociale gevolgen. Door de toevoeging van een uitgebreide fotoreportage werd de ellende waarin de veenarbeiders leefden extra aanschouwelijk gemaakt. Bovendien sprak de socialistische pers van een klassenstrijd en de toestand in de venen werd ook als zodanig geïnterpreteerd. De veenarbeiders werden gezien als een actieve groep mensen die door een klein beetje hulp zichzelf uit hun eigen positie konden bevrijden. Echter in de sociaal-liberale tijdschriften was de toon van schrijven geheel anders: de veenarbeiders waren gedoemd tot een armoedig bestaan en konden daar zelf geen verandering in aanbrengen.

Het moge duidelijk zijn dat de negatieve beeldvorming van de Drentse veenarbeiders al aan het einde van de negentiende eeuw haar aanvang nam. De veenenquêtes toonden een onderontwikkeld en primitief werkvolk. De vertellingen van predikanten bevestigden dit beeld en de verhalen van journalisten bleken hierop voort te borduren, waarbij zij appelleerden aan de gevoelens van medelijden bij hun lezers. Zo ontstond een beeld van achterstand, armoede en onwetendheid, dat zijn sporen heeft nagelaten tot ver in de twintigste eeuw. Ook nu nog zijn er historici die aan het aloude beeld van de extreme armoede blijven vasthouden. Na het lezen van deze scriptie zal echter duidelijk worden dat vaak gewerkt werd vanuit een bepaald verwachtingspatroon, dat niet altijd resulteerde in een waardevrije benadering en beoordeling van een bepaalde kwestie. Objectiviteit blijkt te allen tijde een moeilijk en misschien wel een onmogelijk streven te zijn.

Literatuurlijst

Aerts, R. e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 1999).

Blok, J., 'Hemelse rozen door 't wereldse leven, Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw' in R. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen 1998) 123-156.

Dudink, S., *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1900* (Amsterdam 1997).

Leydesdorff, S., *De mensen en woorden* (Amsterdam 2004).

Frieswijk, J., *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Ljouwert 1989).

Galema, A., Henkes, B., Velde, H. te, 'Towards one nation the province of Limburg and the Dutch nation during the eighteen-seventies' in A. Galema (ed.), *Images of the nation: Different meanings of dutchness, 1870-1940* (Amsterdam 1993) 81-105.

Gerding, M.A.W. e.a., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Amsterdam 1989).

Gerding, M.A.W., 'De mythe van de veenarbeid. Het ontstaan van het negatieve beeld van het veenarbeidersleven', in B. de Vries e.a. (red), *De Kracht der zwakken: studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*. (Amsterdam 1992), 309-332.

Hertogh, M. en Roebroek, J.M., 'De beschavende invloed des tijds'. *Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland* ('s-Gravenhage 1998).

Hulsker, J., *Vincent van Gog. Een leven in brieven* (Amsterdam 1980).

Jonker, E., *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001) 78.

Karel, E.H., 'Het debat over de armoede in de venen: een historiografische beschouwing' in R. Paping (red.), *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw, Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 179-192.

Lieburg van F.A., 'Een geschiedenis van de Nederlandse predikant' in N.H. Koers e.a. *Vier eeuwen domineesland* (Utrecht 1997) 26.

Paping, R. (red.), *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw, Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000).

Prakke, H. J., *Deining in Drenthe: historisch-sociografische speurtocht door D'olde lantschap: de achtste der zeven provincien* (Assen 1969).

Roosenboom, T., *Publieke werken* (Amsterdam 1999).

Stel van der, J.C., *Drinken, drank en dronkenschap, Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum 1995).

Taal, G., *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980).

Vrankrijker, A.C.J., *Een groeiende gedachte. De ontwikkeling der meningen over de sociale kwestie in de 19^e eeuw in Nederland* (Assen 1959).

Wilke, M., *Voor den opbouw van Drenthe: vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951* (Groningen 2002).

Woud, A. van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).

Bronnenpublicaties

Braak-Hekke, W., *Evangelist in de venen* (Emmen 1920).

Jonker, W., *Het Morgenrood in de Drentsche Venen* ('s-Gravenhage 1923).

Veegens, J.D., *Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête in het noordoostelijk deel des lands* (Haarlem 1893).

Weerd, W. de., *De Domeneer van Turfland* ('s-Gravenhage 1916).

Bronnen

Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (2^e deel veenderijen).

Morgenrood

Wibaut, F.M., 'Een hoekje van het "rijke" Nederland', *Morgenrood* 5 (1895) 20-38.

Sociaal Weekblad

Konijnenburg, D., 'Koppel-arbeid in Friesland', *Sociaal Weekblad* 4 (1890) 125-127.

Falkenburg, Ph., 'De noodlijdenden te Beets', *Sociaal Weekblad* 6 (1892) 81-82.

Falkenburg, Ph., 'Uit de enquête in de veenderijen 1' *Sociaal Weekblad* 6 (1892) 84-88.

Falkenburg, Ph., 'Uit de enquête in de veenderijen 2' *Sociaal Weekblad* 6 (1892) 95-98.

Falkenburg, Ph., 'Uit de enquête in de veenderijen (slot)' *Sociaal Weekblad* 6 (1892) 105-107.

Vragen des Tijds

Bruinsma, V., 'De crisis in Opsterland en in Weststellingwerf' *Vragen des Tijds* 21 (1895) 223-238, 223.

Bruinsma, V., 'Hoe is Friesland te helpen', *Vragen des Tijds* 20 (1894), 343-374, 344.

Rauwerda, A., 'Misstanden bij den veldarbeid in Friesland' *Vragen des Tijds* 18 (1892) deel 2, 67-96.

Kranten

Asser Courant

Nieuwe Rotterdamsche Courant

Overig

Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging Nederland,
www.iisg.nl/bwsa

Centraal bureau voor genealogie, *Nederlands Patriciaat* 69^e jaargang ('s-Gravenhage 1985).

Wie is dat? (Amsterdam 1902).